

Установа адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя
Максіма Танка»

Гістарычны факультэт

Кафедра гісторыі Беларусі

УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры

А.М. Люты

УЗГОДНЕНА

Дэкан гістарычнага факультэта

М.М. Забаўскі

Рэз. № 427-01-36-2014
26.06.2014

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ

**ВОЙНЫ І САЦЫЯЛЬНА-ПАЛІТЫЧНЫЯ КАНФЛІКТЫ:
ГІСТАРЫЧНЫ АСПЕКТ**

для спецыяльнасці 1-02 01 01 Гісторыя

Складальнік: Канапацкая З.І., дацэнт кафедры гісторыі Беларусі, кандыдат
гістарычных навук.

Разгледжана і зацверджана

на пасяджэнні Савета БДПУ 26 06 2014 г. , пратакол № 9

ЗМЕСТ

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА.....	3
ТЭАРЫТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	
Лекцыі.....	5-32
ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	
Тэмы семінараў.....	33-35
РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЯ ВЕДАЎ	
Пытанні да заліку.....	36-37
ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ	
Праграма.....	38-41
Літаратура.....	42-44

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Асноўнай мэтай вывучэння гісторыі Беларусі з'яўляецца фарміраванне ў студэнтаў грунтоўных ведаў гісторыі сваёй краіны, яе месца ў кантэксце славянскай, еўрапейскай і сусветнай гісторыі.

ЭВМК “Войны і сацыяльна-палітычныя канфлікты: гістарычны аспект” абапіраецца на гуманістычныя, агульнагістарычныя і нацыянальна-дзяржаўныя каштоўнасці як крытэрыі ісціны і ацэнкі гістарычных падзей і факты.

Вывучэнне курса звязана з адпаведнымі тэмамі вучэбных курсаў “Гісторыя паўднёвых і ўсходніх славян”, “Гісторыя Украіны”, “Гісторыя Расіі”, “Гісторыя сярэдніх вякоў”, “Краязнаўства”, “Крыніцазнаўства”, “Грамадска-палітычная думка Беларусі” і інш.

Мэтай ЭВМК з'яўляецца неабходнасць даць студэнтам цэласнае ўяўленне аб гістарычным шляху Беларусі з сярэдзіны XVII ст. да другой паловы XIX ст., а таксама у гады Першай (1914-1917 гг.) і Другой (1939-1945 гг.) Сусветных войн.

- разгледзець грамадска-палітычнае, сацыяльна-эканамічнае, духоўнае развіццё беларускага народа ў азначаны час;
- асэнсаваць гістарычнае месца Беларусі ў сусветным супольніцтве;
- зразумець асаблівасці палітычнага, грамадскага, эканамічнага, культурнага развіцця беларусаў у параўнанні з іншымі народамі.

Задачамі вывучэння курса з'яўляюцца:

- адлюстраванне войнаў сярэдзіны XVII ст., сацыяльна-эканамічнага становішча Беларусі ў другой палове XVII ст. - першай палове XIX ст.;
- аналіз падзелаў Рэчы Паспалітай і далучэння беларускіх земляў да Расіі, падзей паўстання 1794 г. пад кіраўніцтвам Т.Касцюшкі;
- агляд падзей вайны 1812 г. на Беларусі;
- высвятленне грамадска-палітычнага становішча Беларусі ў першай палове XX ст., адлюстраванне падзей Першай (1914-1917 гг.) і Другой (1939-1945 гг.) Сусветных войн.

Засваенне курса “Войны і сацыяльна-палітычныя канфлікты: гістарычны аспект” вызначана адукацыйным стандартам вышэйшай адукацыі першай ступені. Праграма распрацавана з улікам патрабаванняў кампетэнтнаснага падыходу.

Выпускнік павінен:

а) ведаць:

- прычынна-выніковыя сувязі і заканамернасці гістарычнага развіцця;
- асноўныя этапы гістарычнага развіцця беларускага народа ў азначаны перыяд;
- гісторыю Беларусі ў кантэксце еўрапейскай і сусветнай гісторыі.

б) умець:

- высвятляць сутнаскае і асаблівае праз параўнанне і тыпалогію ў гісторыі Беларусі;
- свабодна апераваць фактамі гістарычнай рэчаіснасці;
- паспяхова выкарыстоўваць атрыманыя веды ў працэсе выкладання гісторыі Беларусі ў сярэдняй агульнаадукацыйнай школе.

У працэсе вывучэння ЭВМК кожнай тэмы студэнты павінны навучыцца карыстацца як канкрэтна-гістарычнымі метадамі (гісторыка-генетычным, гісторыка-параўнальным, гісторыка-тыпалагічным, гісторыка-сістэмным і інш.), так і агульнанавуковымі (мадэліравання, ідэалізацыі, індукцыі і дэдукцыі, сінтэзу і аналізу, узыходжання ад канкрэтнага да абстрактнага і наадварот, аналогіі і інш.) гістарычнага пазнання.

Матэрыял ЭВМК “Войны і сацыяльна-палітычныя канфлікты: гістарычны аспект” пабудаваны на падставе храналагічнага прынцыпа.

Для дыягностыкі сфарміраванасці гістарычных ведаў і ўменняў рэкамендуецца выкарыстоўваць комплексныя тэсты з рознаўзроўневымі заданнямі.

ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Лекцыі

ЛЕКЦЫІ 1-3. БЕЛАРУСЬ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVII – XVIII СТ.

1. Войны сярэдзіны – другой паловы XVII ст. і іх уплыў на развіццё Беларусі.
2. Вайна Маскоўскай дзяржавы з Рэччу Паспалітай за беларускія землі (1654 – 1667).
3. Эканамічны заняпад Беларусі ў другой палове XVII – першай палове XVIII ст.

1. Войны сярэдзіны – другой паловы XVII ст. XVII і іх уплыў на развіццё Беларусі.

Другая палова XVII ст. – пачатак XVIII ст. сталі самым цяжкім часам у беларускай гісторыі. Ён атрымаў назву «разбуральнага», або «*крывавага стагоддзя*», паколькі ў гэты перыяд усю Рэч Паспалітую ахапіла паласа працяглых войнаў і палітычнай смуты. Распачаўся ён з казацкага паўстання ва Украіне пад кіраўніцтвам гетмана Запарожскага войска Багдана Хмяльніцкага. **Казацка-сялянская вайна (1648–1651)**. Змагаючыся за незалежнасць Украіны, Б.Хмяльніцкі меў на мэце стварэнне ўласнай дзяржавы, у межах якой хацеў уключыць і паўднёвыя землі Беларусі — Падняпроўе і Палессе. Каб заручыцца падтрымкай мясцовага насельніцтва, на землях Беларусі распаўсюджваліся *гетманскія універсалы*, у якіх Хмяльніцкі заклікаў жыхароў уздымацца на барацьбу супраць «паноў і ляхаў». Б.Хмяльніцкі нават пасылаў на Палессе казацкія *загоны*, якія ўзначальвалі Галавацкі, Галота, Нябаба, Гаркуша і іншыя яго паплечнікі. Гэтыя атрады адыгралі ролю каталізатара ў пачатку народнага руху на тэрыторыі Паўднёвай Беларусі.

Звесткі пра перамогі Хмяльніцкага над каронным войскам у маі 1648 г. пад Корсунем і Жоўтымі Водамі спрыялі ўцягванню ва ўзброеную барацьбу сялян і гарадскіх нізоў Беларусі, асабліва на памежных з Украінай тэрыторыях. Казацка-сялянскія атрады авалодалі Гомелем, Лоевам, Чачэрскам, Брагінам, Бабруйскім, Пінскім, Кобрынам і некаторымі іншымі гарадамі.

Па сваім характары вайна ў Беларусі мела яскрава выражаны *антыфеадальны, антыкаталіцкі і антыуніяцкі* характар. Дзейнасць казацка-сялянскіх атрадаў заключалася найперш у руйнаванні і рабаванні шляхецкіх маёнткаў, а таксама пераследаванні і фізічным вынішчэнні уніятаў і католікаў, якія вымушаны былі ратавацца ўцёкамі ўглыб краіны. Не пазбеглі

казацкіх рэпрэсій і прадстаўнікі іўдзейскага веравызнання.

На ўтаймаванне паўстанцаў было накіравана спецыяльна сабраная войска ВКЛ на чале з гетманам Янушам Радзівілам, якое ў першай палове 1649 г. здолела ўзяць пад свой кантроль поўдзень Беларусі. Рашаючая бітва, у якой галоўныя сілы казакаў былі разбітыя, адбылася 6 ліпеня 1651 г. пад Лоевам. Армія ВКЛ, развіваючы поспех, 4 жніўня 1651 г. увайшла ў Кіеў. Паводле Белацаркоўскага пагаднення, падпісанага ў верасні 1651 г., Хмяльніцкі абавязваўся вывесці ўсе казацкія загоны з Беларусі. Гэта прывяло да спынення супраціўлення народных мас Беларусі, якія аказаліся пазбаўленымі арганізаванай ваеннай падтрымкі.

Чатыры гады вайны адмоўным чынам адбіліся на эканоміцы і дэмаграфічнай сітуацыі ў Беларусі. Найбольш пацярпелі паўднёвыя землі, дзе спачатку казацка-сялянскія атрады рабавалі і знішчалі феадальныя маёнткі разам з сем'ямі, а потым, помсцячы, войска Радзівіла спальвала разам з насельніцтвам вёскі і цэлыя гарады. У краіне абвастрыліся сацыяльнае становішча і канфесійная сітуацыя.

І галоўнае, заклікаючы сялян да паўстання, Хмяльніцкі зусім не дбаў пра самастойнасць беларускага народа, які ў той час ажыццяўляў сваю дзяржаўнасць у складзе Вялікага Княства і Рэчы Паспалітай. Украінскі гетман хацеў уключыць (інкарпараваць) паўднёвую Беларусь у склад сваёй казацкай дзяржавы. Каб захаваць сваю ўладу і забяспечыць спадчыннае панаванне дынастыі гетманаў Хмяльніцкіх, ён у 1654 г. заключыў з рускім царом пагадненне аб уваходжанні Украіны на правах аўтаноміі ў склад Маскоўскай дзяржавы (*Пераяслаўская рада*) і яшчэ здолеў адыграць адмоўную ролю ў гісторыі Беларусі.

Казацка-сялянская вайна з'явілася прадвеснікам больш разбуральных ваенных дзеянняў, якія паклалі пачатак сапраўднаму «крываваму патоку» на тэрыторыі ўсёй Рэчы Паспалітай.

2. Вайна Маскоўскай дзяржавы з Рэччу Паспалітай за беларускія землі (1654 – 1667).

Ва ўмовах нестабільнасці ўнутрыпалітычнай сітуацыі ў Рэчы Паспалітай у 1653 г. Масква разарвала дыпламатычныя адносіны з Варшавай, і непазбежнасць вайны стала відавочнай. Яна пачалася ў маі 1654 г. і стала самай жудаснай па сваіх выніках вайной у гісторыі Беларусі.

Дзеля дасягнення сваіх палітычных інтарэсаў маскоўскія ўлады традыцыйна разыгралі канфесійную карту — напярэдадні вайны ў Беларусь пасылаліся спецыяльныя *царскія граматы*, мэтай якіх была спроба пераканаць

насельніцтва ў тым, што рускі цар Аляксей Міхайлавіч пачынае барацьбу з мэтай абароны праваслаўя. Тым, хто не акажа супраціву, гарантавалася царская міласць, іншых чакала бязлітасная расправа. Каб далучыць беларускія землі да сваёй дзяржавы, рускі цар накіраваў на тэрыторыю Беларусі 100-тысячнае войска, на дапамогу якому Хмяльніцкі паслаў 20 тыс. казакоў з Украіны.

ВКЛ не было падрыхтавана да вайны, агульная колькасць войска налічвала толькі 10–12 тыс. чалавек. Дзякуючы перавазе сіл, а таксама актыўнай агітацыі, скіраванай да праваслаўнага насельніцтва, рускай арміі за адзін год удалося захапіць амаль увесь усход Беларусі. Некаторыя гарады здаваліся без бою — Магілёў, Крычаў, Шклоў, Новы Быхаў. Іншыя аказвалі мужнае супраціўленне, напрыклад, Віцебск, Дуброўна, Гомель, Мсціслаў. Няскораным застаўся Стары Быхаў. Рускія ваяводы атрымалі загад бязлітасна знішчаць гарады, якія аказвалі супраціўленне. Яскравым прыкладам можа служыць абарона Мсціслава, якая ўвайшла ў гісторыю пад назвай «*Трубяцкая разня*» (1654). Пасля чатырохдзённай аблогі і магутнага штурму рускія войскі ўварваліся ў Мсціслаўскі замак і **«народ розны шляхецкі, мяшчан і яўрэяў у пень высеклі»**. Паводле дакументаў, у Мсціслаўскім замку загінулі каля 15 тыс. чалавек.

Сітуацыя ўскладнялася тым, што ў вайну супраць Рэчы Паспалітай уступіла і Швецыя. У такіх умовах, каб выратаваць краіну, вялікі гетман ВКЛ Януш Радзівіл стаў ініцыятарам заключэння дагавору са Швецыяй. Дагавор прадугледжваў аб'яднанне ВКЛ і Швецыі на роўных правах, а шведскі кароль Карл X Густаў прызнаваўся вялікім князем ВКЛ. Ён абавязваўся выгнаць маскоўскае войска за межы Беларусі. Таксама дэкларавалася свабода веравызнання. Гэтае пагадненне, якое аўтаматычна скасоўвала Люблінскую унію, вядома ў гісторыі як **Кейданскі дагавор** (1655). Аднак ён не дапамог выратаваць Вільню ад захопу маскоўскім войскам у жніўні 1655 г. Да таго ж, большасць шляхты захавала вернасць каралю Рэчы Паспалітай Яну Казіміру, і праз год Кейданскі дагавор фактычна страціў сваю сілу.

У 1656 г. Рэч Паспалітая і Маскоўская дзяржава падпісалі двухгадовае перамір'е, і рускія войскі на акупаваных беларускіх тэрыторыях паказалі свой сапраўдны твар захопнікаў. Гэта быў жудасны час для беларускага насельніцтва, адбывалася сапраўднае «паляванне на людзей», паколькі адной з асноўных мэтай Маскоўскай дзяржавы быў вываз мясцовага насельніцтва. Служылыя рускія людзі мелі спецыяльны царскі дазвол **«имать полон»** (браць палонных). Гандаль «литовским полоном» стаў важнай крыніцай даходаў. Вывозіліся пераважна маладыя жанчыны, дзеці, рамеснікі, заможныя сяляне разам з інвентаром і цяглавай жывёлай. Тыя, хто застаўся на акупаваных тэрыторыях, зведалі рабаўніцтва, марадзёрства і гвалт з боку

рускіх войскаў. Пераследаванням падвяргаліся католікі, уніяты, іудзеі і іншыя прадстаўнікі неправаслаўнага веравызнання.

Рабаванні і злоўжыванні рускіх войскаў прывялі да пачатку і хуткай актывізацыі на тэрыторыі Беларусі партызанскай барацьбы супраць захопнікаў. У афіцыйных дакументах Маскоўскай дзяржавы партызаны называліся *шышамі*, адзначалася іх асаблівая небяспека для разрозненых фарміраванняў рускіх. Шышамі былі ў асноўным мясцовыя сяляне, атрадамі якіх звычайна камандавалі шляхціцы. Да моцнай хвалі партызанскага руху і гарадскіх паўстанняў супраць акупантаў у 1660 г., пасля падпісання міра са Швецыяй, далучыліся і войскі ВКЛ і Кароны. Такім чынам, рух народнага супраціўлення аб'яднаў прадстаўнікоў розных станаў і канфесій. Вызваленчая барацьба набыла характар **усенароднай**.

Працяглая вайна скончылася на пачатку 1667 г. заключэннем Андрусаўскага міра. Згодна з яго ўмовамі, да Маскоўскай дзяржавы адыходзілі Смаленская і Северская землі, а таксама Левабярэжная Украіна.

Вынікі вайны для Беларусі. Па сваіх наступствах гэта была самая стратная вайна для беларускага народа за ўсю яго гісторыю: колькасць насельніцтва зменшылася на 53 % – з 2 млн. 876 тыс. чалавек у 1650 г. да 1 млн. 352 тыс. чалавек у 1667 г. Ва ўладаннях на ўсходзе Беларусі скарачэнне колькасці жыхароў дасягала 80 – 90 %. Ваенныя дзеянні, голад, эпідэміі і, галоўнае, маскоўскі палон зменшылі насельніцтва не толькі колькасна, але і якасна. лепшыя беларускія рамеснікі-майстры, сяляне, моладзь, вывезеныя падчас вайны, заставаліся ў межах Маскоўскай дзяржавы і працавалі на яе карысць (толькі ў Маскве ў 70-я г. XVII ст. яны складалі 10 % ад усяго пасадскага насельніцтва).

На тэрыторыі ж Беларусі наступіў глыбокі эканамічны крызіс. Звыш за 60 % ворыўнай зямлі ляжала ў пустках, не хапала ні рабочых рук, ні цяглавай жывёлы для яе апрацоўкі. Сялянства не мела магчымасцяў не толькі выплочваць феадальную рэнту, але і весці гаспадарку, неабходную для простага існавання сям'і.

Важную ролю ў працэсе вываду эканомікі краіны з пасляваеннага крызісу адыгралі гаспадарчыя мерапрыемствы, праведзеныя ўладай у дзяржаўных маёнтках — каралеўскіх сталовых эканоміях, староствах і дзяржавах. Асаблівасцю дзяржаўнай палітыкі аднаўлення перыяду другой паловы XVII ст. стала **імкненне да ўзнаўлення патэнцыялу сялянскай гаспадаркі**. Адбывалася гэта праз увядзенне спецыяльна распрацаванай сістэмы льготных умоваў гаспадарання, у аснову якой была пакладзена палітыка ачышчання — ліквідацыя фальваркаў і перавод сялян з адпрацовачнай рэнты на грашовую (з паншчыны на чынш).

Для ўвядзення ў гаспадарчае абарачэнне як мага большай плошчы зямель, павелічэння колькасці насельніцтва і цяглавай жывёлы ў найбольш разбураных уладаннях (асабліва на ўсходзе Беларусі) дзяржава актыўна ўжывала практыку «слабод» з частковым або поўным вызваленнем насельніцтва ад феадальнай рэнты на тэрмін ад пяці да пятнаццаці гадоў, а таксама дазваляла розныя формы апрацоўкі зямлі — «у наезд», «з долі ўраджаю» і інш.

Аб эфектыўнасці аднаўленчай палітыкі дзяржавы сведчыла масавае вяртанне сялян у сталовыя эканоміі. Да таго ж, узважаная палітыка скаргу па паслабленню павіннаснага абкладання насельніцтва стала прыкладам для многіх (безумоўна, не для ўсіх) прыватных уласнікаў.

Такім чынам, не адмаўляючы сутнасці феадальнай дзяржавы, неабходна падкрэсліць, што пасля войнаў сярэдзіны – другой паловы XVII ст. яна з’яўлялася не толькі апаратам, механізм якога быў накіраваны на эксплуатацыю насельніцтва. У тыя часы дзяржава выступіла ў першую чаргу са стваральнымі функцыямі, імкнучыся не толькі атрымаць як мага больш прыбыткаў у скарб, але і забяспечыць (заканадаўча, матэрыяльна, тэхнічна і інш.) стабільнае развіццё гаспадаркі і абавязкова даць магчымасць для жыцця і аднаўлення гаспадаркі селяніна — асноўнай вытворчай сілы феадальнай эпохі. Да пачатку XVIII ст. эканамічны крызіс быў пераадолены і гаспадарка Беларусі дасягнула даваеннага ўзроўню.

Змяненне канфесійнай сітуацыі. Нягледзячы на тое, што ВКЛ здолела выйсці з эканамічнага крызісу, агульная дэструкцыя, выкліканая наступствамі вайны 1654 – 1667 гг., кардынальна змяніла грамадскае жыццё ў краіне — сацыяльную структуру насельніцтва, моўна-культурную і канфесійную сітуацыі.

У сярэдзіне XVII ст. карэнным чынам мяняецца становішча праваслаўнай царквы ў краіне — ад рэлігійнай талерантнасці і верацярпімасці часоў Уладзіслава IV і Яна Казіміра ўлады Рэчы Паспалітай узялі курс на абмежаванне яе правоў. Звязана гэта было з тым, што праваслаўная царква ў ВКЛ мела прамаскоўскую арыентацыю і нярэдка аказвала падтрымку рускім войскам. Да таго ж, у 1685 г. Кіеўская мітраполія афіцыйна была пераведзена з-пад падпарадкавання Канстанцінопалю пад юрысдыкцыю Маскоўскага патрыярхату, і маскоўскія ўлады пачалі лічыць, што маюць «законныя» правы ўмешвацца ва ўнутраныя справы Рэчы Паспалітай для «абароны правоў праваслаўных».

Другая палова XVII ст. стала перыядам хуткага заняпаду праваслаўя і пашырэння уніі на тэрыторыі Беларусі. У 1673 г. сойм пазбавіў права праваслаўных набываць шляхецтва, а ў 1699 г. — займаць выбарныя

магістрацкія пасады. Палітычныя правы фактычна становіліся прэагатывай толькі католікаў.

Праваслаўная беларуская шляхта масава пераходзілі ў каталіцтва, разам з прыняццем якога выбіралі і польскія культурныя прыярытэты, што непазбежна вяло да паланізацыі і заняпаду беларускай культуры. Апагеем такой палітыкі стаў 1696 г., калі па рашэнню сойма ўсё справаводства ў ВКЛ пераводзілася на польскую мову. Адпаведна польскай становілася і адукацыя, што не спрыяла з'яўленню ўласна беларускай інтэлігенцыі і на доўгі час замарудзіла фармаванне беларускай нацыі.

Змяненне дэмаграфічнай сітуацыі ў гарадах. У другой палове XVII – пачатку XVIII ст. у гарадах Беларусі назіраўся эканамічны і культурны заняпад, які быў выкліканы наступствамі папярэдніх войнаў. Калі ў XVII ст. на тэрыторыі Беларусі налічвалася 37 гарадоў і 320 паселішчаў местачковага тыпу, то ў сярэдзіне XVIII ст. гарадоў і гарадскіх паселішчаў засталася 228, а колькасць жыхароў у іх зменшылася ў 2,5 раза. Да таго ж, адбыліся змены ў канфесійным і нацыянальным складзе насельніцтва беларускіх гарадоў. Калі да сярэдзіны XVII ст. у іх у асноўным пражывалі праваслаўныя, а беларускі этнас складаў 80 % агульнай колькасці гараджан, то да сярэдзіны XVIII ст. значна павялічылася колькасць яўрэяў.

Гэты працэс пачаўся пасля вайны 1654–1667 г., наступствы якой негатыўна адбіваліся і на гандлёвых сувязях паміж горадамі і вёскай. Пасля ўвядзення дзяржавай сістэмы льгот і «слабод» гараджане ахвотна перасяляліся туды, дзе былі свабодныя хаты і шмат пустой зямлі, за карыстанне якой яны на працягу ад 5 да 15 гадоў вызваляліся ад усіх падаткаў і павіннасцяў. Таму асноўнай масай жыхароў гарадоў сталі яўрэі, якія не мелі права працаваць на зямлі і карыстацца льготамі.

Такім чынам, беларускі горад з канца XVII ст. па большасці насельніцтва стаў яўрэйскім, палітычная эліта была прадстаўлена спаланізаванай і акаталічанай шляхтай, а беларускі этнас пачаў атаясамлівацца толькі з сялянствам, якое складала большасць насельніцтва краіны.

ЛЕКЦЫЯ 4. ВОЙНЫ ПАЧАТКУ XVIII СТ. – ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ XIX СТ.

1. Грамадзянская вайна канца XVII – пач. XVIII ст.
2. ВКЛ у Паўночнай вайне (1700–1721).

На пачатку XVIII ст. Рэч Паспалітая аказалася ўцягнутай у жорны чарговай вайны, а беларускія землі ператварыліся ў асноўны тэатр ваенных дзеянняў да 1709 г.

Галоўнай прычынай вайны стала жаданне Даніі, Саксоніі і Расіі, якія ўтварылі так званы «Паўночны саюз», абмежаваць панаванне Швецыі на Балтыйскім моры. Да гэтых краін далучылася і Рэч Паспалітая, каралём якой з 1697 г. з'яўляўся саксонскі курфюрст Аўгуст II Моцны.

Пачатак вайны аказаўся няўдалым для саюзнікаў: на працягу 1700–1701 г. шведская армія па чарзе перамагла войскі Даніі, Расіі і Саксоніі і на пачатку 1703 г. уварвалася на землі ВКЛ. Шведы хутка занялі Вільню, Гародню, крыху пазней — Варшаву і Кракаў, а Аўгуст II ратаваўся ўцёкамі.

Знешнепалітычнае становішча Княства ўскладнялася ўнутраным супрацьстаяннем у грамадстве: атрымаўшыя паразу ад сваіх палітычных сапернікаў 17 лістапада 1700 г. у бітве пад Алькенікамі Сапегі імкнуліся ўзяць рэванш і бачылі ў асобе Карла XII свайго саюзніка, а антысапегаўская шляхецкая партыя на чале з Агінскімі і Вішнявецкімі шукала падтрымкі ў расійскага цара Пятра I. У ліпені 1704 г. арганізаваная Карлам XII Варшаўская канфедэрацыя выбрала каралём познаньскага ваяводу Станіслава Ляшчынскага. У адказ на гэта ў маі 1704 г. прыхільнікі Аўгуста II аб'ядналіся ў Сандамірскую канфедэрацыю і заключылі саюз з Расіяй супраць Швецыі. Такім чынам, на тэрыторыі ВКЛ апынуліся дзве варожыя арміі, а Беларусь да 1709 г. стала асноўнай арэнай, дзе Пётр I і Карл XII з дапамогай зброі высвятлялі свае адносіны, рабавалі і знішчалі краіну і разам з тым яшчэ больш садзейнічалі расколу і канфрантацыі ў шляхецкім стане Рэчы Паспалітай.

Як заўсёды, асноўны цяжар вайны прыняло на сябе простае беларускае насельніцтва, у якога і руская, і шведская арміі прымусова забіралі правянт і фураж, а астатняе, каб не даставалася праціўніку, спальвалі, пакідаючы мясцовы люд практычна без сродкаў існавання.

У 1706 г. ваенныя дзеянні складваліся не на карысць саюзнікаў Аўгуста II. У студзені армія Карла XII на тры месяцы блакіравала рускі гарнізон у Гродне, а ў лютым былі разбіты саксонскія войскі. Шведы пачалі рабаўнічы марш па землях Беларусі. Былі абрабаваны, спустошаны і часткова спалены Карэлічы, Клецк, Ляхавічы, Пінск, Мір, Нясвіж і іншыя гарады. У такіх умовах пад націскам шведаў у 1706 г. Аўгуст II вымушаны быў афіцыйна адмовіцца ад улады на карысць Станіслава Ляшчынскага. На бок новага караля перайшлі і некаторыя буйныя магнацкія роды (Радзівілы, Пацы, Вішнявецкія), але частка шляхты не прызнала Ляшчынскага законным каралём, і грамадзянская вайна ў ВКЛ працягвалася.

Ля вёскі Лясная 28 верасня 1708 г. руская армія разбіла корпус Левенгаўпта з вялікім абозам правянту для войска Карла XII, а 27 чэрвеня 1709 г. адбылася Палтаўская бітва, дзе шведскае войска пацярпела сакрушальнае паражэнне, і

ваенная ініцыятыва перайшла да Пятра I. У 1709 г. на трон Рэчы Паспалітай ізноў узышоў Аўгуст II. Хаця шведы былі выгнаны з Рэчы Паспалітай і ваенныя дзеянні на яе тэрыторыі спынены, Пётр I не спяшаўся выводзіць свае войскі з беларускіх земляў. Прысутнасць у мірны час чужаземнага войска на тэрыторыі сваёй дзяржавы не падалася шляхце небяспечнай з’явай, і яна па-ранейшаму працягвала барацьбу за першыństwo ў краіне, чым бесперапынна паслабляла ўнутры- і знешнепалітычнае становішча Рэчы Паспалітай.

Вынікі вайны. Паўночная вайна не прынесла тэрытарыяльных зменаў Рэчы Паспалітай, аднак прынесла незлічоныя беды беларускаму народу, на плечы якога выпаў асноўны цяжар вайны. Яшчэ цалкам не аправіўшыся ад войнаў сярэдзіны – другой паловы XVII ст., Беларусь ізноў страціла трэцюю частку свайго насельніцтва, больш за 40 % ворыўнай зямлі ляжала ў пустках. Моцна пацярпелі і беларускія гарады. Яскравым прыкладам з’яўляецца лёс г. Магілёва, які, пасля разбурэння шведскай арміяй, быў 8 верасня 1708 г. дашчэнт спалены па загаду Пятра I. У выніку некалі магутны гандлёвы цэнтр у Беларускім Падняпроўі так і не змог аднавіць сваёй былой велічы.

З аднаго боку, аднаўленчы перыяд першай паловы XVIII ст. павінен быў быць лягчэйшым, паколькі скарбам ужо былі распрацаваны і правераны на практыцы рычагі і механізмы гаспадарчай адбудовы ў другой палове XVII ст. Аднак аб’ектыўныя эканамічныя цяжкасці, звязаныя з ваенным ліхалеццем, ускладняліся яшчэ і тым, што ў пачатку XVIII ст. разбурэнне напаткала не поўнаасцю адноўленую і ўмацаваную сельскую гаспадарку. Таму разам з выкарыстаннем ужо вядомых мер і льготыў дзяржава вымушана была шукаць новыя дзейсныя спосабы эфектыўнага гаспадарчага адраджэння. У гэты перыяд пашырылася сялянская каланізацыя (асабліва на ўсходзе Беларусі), узрасла роля грашовых падаткаў. Аднаўленчы перыяд першай паловы XVIII ст. быў больш працяглым па часе: калі ў мінулым стагоддзі для адбудовы гаспадаркі спатрэбілася каля трыццаці год, то ў пачатку XVIII ст., нягледзячы на меншыя разбурэнні, эканоміка выходзіла з крызісу амаль паўстагоддзя.

Другая палова XVII і пачатак XVIII ст. для эканомікі Беларусі былі, бадай што, самымі цяжкімі. «Страчанае стагоддзе» — так можна ахарактарызаваць гэты час адносна гаспадарчай гісторыі нашай краіны. Калі ў XVII–XVIII ст. у перадавых краінах Еўропы адбываўся працэс хуткага назаплення капіталу, а ў 60-я гады XVIII ст. у Англіі ўжо пачаўся прамысловы пераварот, то Вялікае княства Літоўскае двойчы аказвалася перад неабходнасцю ўздываць з руінаў гаспадарку, разбураную войнамі. Працяглыя і спусташальныя ваенныя дзеянні штучна перарвалі натуральны працэс эканамічнага жыцця, і гаспадарка Беларусі гэтага перыяду не развівалася, а вырашала праблемы хутчэйшай адбудовы.

Унутрыпалітычная дэцэнтралізацыя. Ваенныя дзеянні адмоўна адбіліся не толькі на эканамічным становішчы краіны, але і сталі прычынай унутрыпалітычнай дэцэнтралізацыі, якая выявілася ў барацьбе магнацкіх груповак за ўладу.

Яшчэ ў канцы XVI ст. у Рэчы Паспалітай склаўся комплекс шляхецкіх прывілеяў, якія ўтварылі так званыя «залатыя шляхецкія вольнасці». Галоўнымі сярод іх з'яўляліся роўнасць усіх шляхціцаў перад законам, права на свабоду выбараў караля, на свабоду галасавання (*liberum veto*), недатыкальнасць асобы шляхціца і яго маёнтка (права імунітэту), права ўтвараць канфедэрацыі і права рокаша.

Пасля войнаў сярэдзіны – другой паловы XVII ст. на фоне агульнадзяржаўнага эканамічнага крызісу і пагаршэння матэрыяльнага становішча большасці сярэдняй і дробнай шляхты палітычныя правы заставаліся адзіным, што рэальна магла захаваць шляхта ў нязменнасці. Галоўную сваю задачу яна бачыла не ў карпатлівай працы на карысць дзяржавы, а ў захаванні існуючай палітычнай сістэмы.

Вельмі хутка згубнасць «залатых шляхецкіх вольнасцяў» стала відавочнай. Усялякія прапановы новаўвядзенняў з боку ўлады расцэнваліся дэпутатамі соймаў як замах на іх даўнія правы і блакаваліся. Усё часцей на пасяджэннях соймаў паслы звярталіся да права «ліберум вета» і грэбавалі дзяржаўнымі справамі дзеля ўласных інтарэсаў. Фактычна ў другой палове XVII ст. распачаўся крызіс парламентарнай сістэмы Рэчы Паспалітай, які за стагоддзе ператварыў шляхецкую рэспубліку ў шляхецкую анархію.

Эканамічны крызіс другой паловы XVII ст. прывёў да паглыблення маёмаснай дыферэнцыяцыі ўнутры шляхецкага саслоўя. Усё большую вагу ў Княстве сталі адыгрываць магнацкія роды — Радзівілы, Сапегі, Пацы, Вішнявецкія, якія, валодаючы вялікімі зямельнымі латыфундыямі, не жадалі падпарадкоўвацца вярхоўнай уладзе, ператварыліся фактычна ва ўдзельных князеў і называлі сябе «ўладарамі Вялікага Княства». Яны абкружалі сябе збяднелай у час вайны дробнай шляхтай, з якой утваралі ўласную *кліентэлу* давалі ёй зямельныя ўладанні і патрабавалі за гэта вернасці і адданай службы ў іх прыватным войску.

Найбольш знакамітыя магнацкія роды вялі паміж сабой барацьбу за першынство ў краіне. У 50-я – пачатку 60-х г. XVII ст. унутрыпалітычнае жыццё ў ВКЛ вызначалася панаваннем роду Радзівілаў, у сярэдзіне 60-х – пачатку 70-х г. — Пацаў, а ў 90-я г. – Сапегаў. Нашчадкі гэтага аднаго з самых старажытных родаў ВКЛ на рубяжы XVII–XVIII ст. здолелі заняць амаль усе асноўныя дзяржаўныя пасады і хацелі ператварыць у жыццё ідэю вялікага гетмана Яна Казіміра Сапегі, якая заключалася ў разрыве уніі з

Польшчай і ўсталяванні незалежнасці ВКЛ. Сапежынская ўсеўладнасць выклікала незадаволенасць іншых магнацкіх сем'яў, у першую чаргу Агінскіх і Вішнявецкіх. Складанасць унутрыпалітычнай сітуацыі дапаўнялася яшчэ і бескаралеўем, якое наступіла ў 1696 г. пасля смерці Яна III Сабескага і якое імкнуліся выкарыстаць суседнія краіны, каб пасадзіць на трон Рэчы Паспалітай выгадную для сябе фігуру.

Выбраны каралём саксонскі курфюрст Фрыдрых-Аўгуст II (Моцны) (1697 – 1733) імкнуўся згладзіць канфлікт паміж магнацкімі родамі ў ВКЛ, але напачатку XVIII ст. канфрантацыя толькі ўзмацнілася і набыла характар грамадзянскай вайны. 18 лістапада 1700 г. пад Алькенікамі адбылася рашаючая бітва паміж войскам Сапегаў, якое складалася з кліентэлы, наёмнікаў і нават сялян, і паспалітым рушаннем, якое сабрала шляхта ВКЛ. Сапегі былі разбіты, а шляхта прыняла пастанову, па якой Сапегі страчвалі ўсе дзяржаўныя пасады і ўладанні ў

ВКЛ.

Паўночная вайна не спыніла барацьбы магнацкіх групавак за ўладу ў першай палове XVIII ст., што яшчэ больш спрыяла ўмяшальніцтву ва ўнутраныя справы Рэчы Паспалітай іншых дзяржаў. Краіны-суседзі – Расія, Аўстрыя і Прусія прыкладалі шмат намаганняў для таго, каб не даць парушыць «дэмакратычныя» парадкі ў Рэчы Паспалітай і тым самым замацаваць *шляхецкую анархію*. У 1717 г. аднадзённы «нямы» сойм у Варшаве, пастановы якога, прадываляныя расійскім урадам, прымаліся без абмеркавання, яшчэ больш абмежаваў уладу караля. Акрамя таго, у 1720 г. Пётр I і прускі кароль Фрыдрых Вільгельм дамовіліся не дапусціць магчымасці палітычнага і эканамічнага рэфармавання Рэчы Паспалітай. У 1726 г. да гэтай дамовы далучылася Аўстрыя.

У 1733 г. большасцю галасоў каралём Рэчы Паспалітай быў абраны Станіслаў Ляшчынскі, але Расія і Аўстрыя пры падтрымцы расійскага войска дамагліся, каб новым манархам быў абвешчаны чарговы прадстаўнік саксонскай дынастыі **Аўгуст III Прыгожы** (1733–1763).

У сярэдзіне XVIII ст. на ўнутрыпалітычную сітуацыю ў краіне аказвалі ўплыў дзве магнацкія групы: 1) «Фамілія» – прыхільнікі роду Чартарыйскіх, якія выступалі за неабходнасць правядзення эканамічных і палітычных рэформ у краіне; 2) «рэспубліканцы» – прадстаўнікі розных магнацкіх родаў, якіх з сярэдзіны XVIII ст. узначальваў Караль Станіслаў Радзівіл («Пане Каханку»). Пасля смерці ў 1763 г. Аўгуста III гэтыя групы актыўна ўключыліся ў барацьбу за вылучэнне свайго кандыдата на трон Рэчы Паспалітай. Больш слабая «Фамілія» для палітычнай перамогі папрасіла ваенную падтрымку ў Кацярыны II. Такім чынам, пры дапамозе расійскага

ваеннага, палітычнага і фінансавага ўдзелу на сойме 1764 г. чарговым (і, як аказалася, апошнім) каралём Рэчы Паспалітай быў абраны пляменнік канцлера ВКЛ Міхала Фрэдэрыка Чартарыйскага ўраджэнец Беларусі **Станіслаў Панятоўскі** (1764–1795), які пры каранацыі ўзяў імя Аўгуст.

Такім чынам, абранне Станіслава Аўгуста Панятоўскага, стаўленніка прагрэсіўнай магнацкай групойкі, сведчыла, што Рэч Паспалітая ў другой палове XVIII ст. выбрала новы вектар развіцця — шлях рэформ. Разам з тым перамога на выбарах пры апоры на іншаземнае войска чарговы раз адчыняла дзверы для ўмяшальніцтва замежных краін ва ўнутраныя справы Рэчы Паспалітай, што ў далейшым і прывяло да знікнення дзяржавы ў выніку трох падзелаў яе тэрыторыі паміж Расіяй, Аўстрыяй і Прусіяй (1772, 1793, 1795).

ЛЕКЦЫЯ 5. ПАДЗЕЛЫ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ. ПАЎСТАННЕ Т. КАСЦЮШКІ 1794 Г.

1. Падзелы Рэчы Паспалітай. Першы падзел (1772 г.)
2. Спробы выратавання краіны. Другі падзел Рэчы Паспалітай.
3. Паўстанне Т.Касцюшкі. Трэці падзел Рэчы Паспалітай.

У эканамічных рэформах, якія праводзіліся ў Рэчы Паспалітай у другой палове XVIII ст. з мэтай умацавання каралеўскай улады і стабілізацыі жыцця, не былі зацікаўлены, з аднаго боку, кансерватыўныя сілы ўнутры самой краіны. Магнаты не клапаціліся пра моц сваёй краіны, а, абапіраючыся на сваю кліентэлу, выкарыстоўвалі перыяды бескаралеўя для ўласнага ўзвышэння і ўзбагачэння. Яны выступалі супраць абмежавання «залатых шляхецкіх вольнасцей», за захаванне

шляхецкай дэмакратыі, якая да сярэдзіны XVIII ст. ператварылася па сутнасці ў шляхецкую анархію. У выніку непрацаздольным аказаўся вышэйшы дзяржаўны орган Рэчы Паспалітай — вальны сойм: за сто гадоў (з сярэдзіны XVII да сярэдзіны XVIII ст.) з 55 яго пасяджэнняў 48 былі сарваны па прычыне ўжывання права «*liberum veto*».

З другога боку, суседнія дзяржавы — Расія, Прусія і Аўстрыя — ужо з сярэдзіны XVIII ст. вялі перамовы аб магчымасці падзелу Рэчы Паспалітай. Як падставу для ўмяшальніцтва яны выкарысталі канфесійнае пытанне, заявіўшы аб неабходнасці абароны правоў некатолікаў (дысідэнтаў). Сапраўды, праваслаўныя і пратэстанты цярпелі ў Рэчы Паспалітай непрыкрыты ўціск з боку ўладаў: у 1668 г. была прынята пастанова, згодна з якой асобы, якія перайшлі з каталіцтва ў праваслаўе ці уніяцтва, павінны былі карацца выгнаннем, а з 1732 г. пратэстанты і праваслаўныя былі пазбаўлены права выбірацца на соймы і займаць некаторыя дзяржаўныя пасады. Такая сітуацыя не задавальняла дысідэнтаў, якія ў барацьбе за свае

правы разлічвалі на дапамогу праваслаўнай Расіі і пратэстанцкай Прусіі.

1. Першы падзел Рэчы Паспалітай.

У 1765 г. Кацярына II узяла пытанне аб ураўнанні ў правах праваслаўных і пратэстантаў з католікамі, аднак сойм 1766 г. адмовіўся задаволіць гэтае патрабаванне. Незадаволеныя дысідэнты ў 1767 г. стварылі дзве канфедэрацыі: *праваслаўную* ў Слуцку пад апыкунствам Расіі і *пратэстанцкую* ў Торуні пад патранатам Прусіі. На дапамогу канфедэратам Расія адправіла 40-тысячнае войска. Ва ўмовах прысутнасці ў Варшаве расійскага войска сойм у 1768 г. прыняў рашэнне аб ураўнанні ў правах дысідэнтаў з католікамі, а таксама пакінуў некранутымі падставовыя прынцыпы старога палітычнага ладу (выбарнасць караля, *liberum veto*, права стварэння канфедэрацый і інш.).

Праціўнікі прынятых соймам пастановаў у 1768 г. стварылі Барскую канфедэрацыю (ад назвы г. Бар ва Украіне), якая выступала за цэласнасць і незалежнасць дзяржавы. Да Барскай канфедэрацыі хутка далучылася значная колькасць беларускай і літоўскай шляхты, а таксама мяшчан і сялянства. Па сутнасці, у краіне пачалася грамадзянская вайна. У рашаючай бітве пад в. Сталавічы (каля Баранавіч) 12 верасня 1771 г. прыхільнікі Барскай канфедэрацыі пацярпелі паражэнне ад рускай арміі пад камандаваннем А. Суворава. 5 жніўня 1772 г. у Пецярбургу манархамі Расіі, Аўстрыі і Прусіі была падпісана тайная канвенцыя аб падзеле часткі тэрыторыі Рэчы Паспалітай, паводле якой Расія анексавала беларускія землі на ўсход ад Дзвіны і Дняпра – 92 тыс. кв. км з насельніцтвам 1 млн. 300 тыс. чалавек.

2. Спробы выратавання краіны. Другі падзел Рэчы Паспалітай.

Падзеі 1772 г. выразна паказалі, што захаваць цэласнасць і незалежнасць краіны можна толькі ў выпадку правядзення радыкальных эканамічных і палітычных рэформ. З 1773 г. усе соймы пачалі праходзіць у рэжыме канфедэрацый, што дазваляла пазбягаць *liberum veto* і прымаць рашэнні простай большасцю галасоў. Пастановай сойма 1775 г. была створана *Пастаянная рада* – агульны для ВКЛ і Кароны орган выканаўчай улады, у які ўваходзілі 18 дэпутатаў сойма і 18 сенатараў. Гэтая Рада знаходзілася пад кантролем невялікай групы магнатаў і моцным уплывам рускага пасла, а таму не дамагалася забеспячэння сапраўдных інтарэсаў Рэчы Паспалітай. У выніку яна атрымала назву «рада здрады» і ў 1789 г. была ліквідавана рашэннем Чатырохгадовага сойма (1788 – 1792).

На гэтым сойме, які пазней быў названы таксама «Вялікім», было прынята шмат пастаноў, мэтай якіх было забеспячэнне незалежнасці Рэчы Паспалітай. Сярод найбольш важных рашэнняў – павелічэнне колькасці войска да 100

тыс. чалавек, стварэнне Ваеннай камісіі, пашырэнне правоў мяшчан, дазвол шляхце займацца рамяством і гандлем, вяртанне магдэбургскага права гарадам, якія былі пазбаўлены яго ў 1776 г., і інш.

Кульмінацыйнай падзеяй Чатырохгадовага сойма стала прыняцце 3 мая 1791 г. Канстытуцыі («Урадавай *Уставы*») Рэчы Паспалітай. Гэта быў другі ў свеце (пасля Канстытуцыі ЗША 1787 г.) і першы ў Еўропе дакумент, прысвечаны арганізацыі дзяржаўнай улады ў краіне і рэгуляванню правоў яе грамадзян. Па Канстытуцыі Рэч Паспалітая абвешчалася прававой дзяржавай з вяршэнствам закона і падзелам улады на заканадаўчую, выканаўчую і судовую. Да найбольш важных зменаў адносіліся:

- адмена выбарнасці каралёў і ўстанаўленне спадчыннасці трона;
- адмена «залатых шляхецкіх вольнасцей»;
- змяненне структуры і характару дзейнасці судовых органаў і абвешчэнне прынцыпу ажыццяўлення правасуддзя толькі судом.

Такім чынам, Канстытуцыя 3 мая захоўвала феадальна-прыгонніцкі лад, але адначасова стварала больш выгадныя ўмовы для развіцця мануфактурнай вытворчасці і гандлю, надзяляла больш шырокімі правамі гарадскіх жыхароў. Менш за ўсё зменаў яна ўносіла ў прававое становішча сялян, дэкларатыўна адзначаўшы толькі недапушчальнасць самавольства паноў у адносінах да залежнага сельскага насельніцтва. Разам з тым відавочна, што Канстытуцыя мела прагрэсіўны характар, ператварала дзяржаўныя органы ўлады ў здольныя да рашучых дзеянняў. Але, па сутнасці, гэта была Канстытуцыя польскага народа і польскай дзяржавы, паколькі яна ліквідавала федэратыўны падзел на Карону і Княства, адмяніла паасобныя органы дзяржаўнай улады ВКЛ і Кароны, абвесціла каталіцызм дзяржаўнай рэлігіяй, а Рэч Паспалітую — унітарнай дзяржавай польскага народа. Усё гэта непазбежна вяло да паланізацыі беларускага народа.

Але ў поўнай меры Канстытуцыю не ўдалося ажыццявіць. Рэакцыйныя кансерватыўныя колы магнатаў і шляхты звярнуліся да Кацярыны II з просьбай аб дапамозе ў барацьбе супраць Канстытуцыі. Пад пратэктаратам Кацярыны II вясной 1792 г. была ўтворана Таргавіцкая канфедэрацыя, якая сваім Актам скасавала ўсе пастановы Вялікага сойма. Упэўненасці канфедэратам надало 100-тысячнае расійскае войска і пераход на іх бок Станіслава Аўгуста. Карыстаючыся момантам, на пачатку 1793 г. свае войскі на тэрыторыю Рэчы Паспалітай увяла Прусія. Завяршэннем гэтых падзей стаў другі падзел Рэчы Паспалітай, дамова аб якім была падпісана 23 студзеня 1793 г. у Пецярбургу. Згодна з ёй, да Расіі адыходзілі беларускія

землі па лініі Друя – Пінск.

У складаных умовах у 1793 г. праходзіў «нямы» Гарадзенскі сойм. Прыхільнікі Таргавіцкай канфедэрацыі пры дапамозе расійскага войска, якое абкружыла гарадзенскі каралеўскі палац – месца правядзення сойма, дамагліся недапушчэння на сойм патрыятычных сіл, адмены Канстытуцыі 3 мая і зацвердзілі акт другога падзелу краіны.

3. Паўстанне Т.Касцюшкі. Трэці падзел Рэчы Паспалітай.

Адказам на другі падзел Рэчы Паспалітай і апошняй спробай выратавання краіны з’явілася нацыянальна-вызваленчае паўстанне, якое ўзначаліў ураджэнец Беларусі і герой вайны паўночнаамерыканскіх калоній за незалежнасць (1775–1783) *Тадэвуш Касцюшка*. Акт паўстання быў абвешчаны на галоўнай плошчы г. Кракава 24 сакавіка 1794 г. Мэтамі паўстання былі аднаўленне Рэчы Паспалітай у межах 1772 г., вяртанне Канстытуцыі 3 мая і працяг рэформ, а дэвізам — «*Вольнасць, цэласнасць, незалежнасць*».

У красавіку да паўстанцаў (інсургентаў) далучылася патрыятычная беларуска-літоўская шляхта. Паўстаннем на землях ВКЛ кіраваў палкоўнік *Якуб Ясіньскі*, вядомы сваімі радыкальнымі поглядамі, прыхільнік Французскай рэвалюцыі і праціўнік прыгону. Удзельнікаў паўстання ў ВКЛ не задавальняла Канстытуцыя 3 мая, паколькі яна ліквідавала дзяржаўнасць ВКЛ. Таму яны пачалі праводзіць палітыку з пэўнымі элементамі незалежнасці ВКЛ ад Кароны, палітыку так званага «ліцвінскага сепаратызму», а саміх інсургентаў сталі называць «віленскімі *якабінцамі*». У выніку створаная Найвышэйшая Літоўская Рада — выканаўчы орган паўстання ў ВКЛ — выступала з больш радыкальнымі дэмакратычнымі патрабаваннямі ў параўнанні з кіраўнікамі паўстання ў Польшчы.

Напачатку паўстанцы мелі поспех, яны ўзялі ўладу ў Вільні, Гародні, Берасці, Наваградку, Слоніме, Лідзе, Пінску, Ваўкавыску і іншых гарадах. Да паўстання далучылася значная частка шляхты на чале з *Міхалам Клеафасам Агінскім*, які напісаў «*Марш паўстанцаў 1794 года*». Актыўна дапамагалі інсургентам і ўзброеныя косамі сяляне (касінеры), якія спадзяваліся на адмену прыгоннага права. Гэтаму садзейнічаў выдадзены Т.Касцюшкам 7 мая 1794 г. «*Паланецкі універсал*», у якім сяляне абвешчаны асабіста свабоднымі і ім гарантавалася апека ўрада, але разам з тым зямля заставалася ва ўласнасці шляхты. Т. Касцюшку палохала рэвалюцыйная праграма Я. Ясінскага. Ён абвінаваціў правадыра «віленскіх *якабінцаў*» у дзеяннях, накіраваных супраць «уніі братніх народаў», і 4 чэрвеня 1794 г. адхіліў ад кіраўніцтва паўстаннем. У той жа час расійскія ўлады абяцалі амністыю сялянам-паўстанцам і раздачу ім зямель шляхціцаў, якія прымалі ўдзел у

паўстанні. Да таго ж, на падаўленне паўстання Кацярына II паслала войска пад кіраўніцтвам А. Суворова. У рашаючай бітве пад Мацяёвіцамі 10 кастрычніка 1794 г. армія інсургентаў была разбіта, а паранены Т. Касцюшка трапіў у палон.

У Пецярбургу 24 кастрычніка 1795 г. была падпісана канвенцыя аб апошнім падзеле Рэчы Паспалітай, у выніку якога некалі моцная дзяржава перастала існаваць. Усе беларускія землі, акрамя Беласточчыны, былі ўключаны ў склад Расійскай імперыі. 25 лістапада 1795 г. Станіслаў Аўгуст Панятоўскі падпісаў у Гародні акт адмовы ад трона. Пачаўся новы этап змагання за беларускую ідэнтычнасць, за права беларускага народа на дзяржаўную незалежнасць.

ЛЕКЦЫЯ 6. ЭКАНАМІЧНАЕ І ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЕ РАЗВІЦЦЁ БЕЛАРУСІ Ў XIX СТ.

1. Змены ў становішчы беларускага насельніцтва пасля далучэння да Расійскай імперыі.

2. Беларусь у вайне 1812 г.

1. Змены ў становішчы беларускага насельніцтва пасля далучэння да Расійскай імперыі.

Пасля кожнага падзелу Рэчы Паспалітай на далучаных тэрыторыях уводзіўся новы адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел на генерал-губернатарствы, губерні і паветы. У 1801 г. былі створаны два генерал-губернатарствы, у якія ўваходзілі пяць беларускіх губерняў: *Літоўскае генерал-губернатарства* (Віленская, Гродзенская і Мінская губерні) і *Беларускае генерал-губернатарства* (Віцебская і Магілёўская губерні). У 1807 г. па ўмовах Тыльзіцкага міра французскі імператар Напалеон I перадаў Расіі Беласточчыну ўзамен за згоду далучыцца да кантынентальнай блакады Англіі. Такім чынам уся этнічная тэрыторыя Беларусі апынулася ў складзе Расійскай імперыі.

Палітыка царскіх улад у адносінах да шляхты. За выключэннем сялянства, усё насельніцтва павінна было прысягнуць на вернасць Кацярыне II. Тых, хто не жадаў прыносіць прысягу, у трохмесячны тэрмін маглі прадаць нерухомасць і пакінуць межы Расійскай імперыі. Калі прадаць маёмасць не ўдавалася, яна пераходзіла ва ўласнасць расійскага скарбу. Гэтыя землі, як і былыя сталовыя эканоміі, староствы і дзяржавы, раздаваліся ўрадам расійскім памешчыкам, у выніку чаго на тэрыторыі Беларусі насаджалася расійскае землеўладанне.

Шляхта, якая прынесла прысягу, захавала свае маёнткі, але разам з тым была пазбаўлена некаторых правоў, якія мела ў Рэчы Паспалітай: права выбіраць манарха, мець замкі, трымаць узброеныя сілы для абароны сваіх вольнасцей і інш. Але ідучы насустрач мясцовай шляхце, у якасці асноўнага закону на далучаных тэрыторыях расійскі ўрад захаваў Статут ВКЛ 1588 г.

У адносінах да шляхецкага саслоўя на землях Беларусі царскі ўрад праводзіў палітыку «разбору шляхты». У адпаведнасці з ёй, шляхціцы павінны былі прадставіць дакументы на пацвярджэнне дваранскага паходжання. Дробная шляхта, якая ў пераважнай большасці такіх дакументаў не мела, пераводзілася ў разрад аднадворцаў або мяшчан. Гэтае мерапрыемства па «разбору» шляхецкага саслоўя на землях Беларусі некалькі разоў выкарыстоўвалася расійскім урадам як своеасаблівае карная палітыка, асабліва ў часы ўздыму нацыянальна- вызваленчага руху.

Змены ў становішчы сялян і мяшчан. Пасля далучэння да Расійскай імперыі падаткі на насельніцтва выраслі ў 4-5 разоў; замест *падымнага* падатку, які збіраўся з гаспадаркі, быў уведзены *падушны*, якім абкладаліся асобы мужчынскага полу. У той час, як у Расіі падаткі збіраліся ў папяровых асігнацыях, беларускае насельніцтва абавязана было плаціць іх у сярэбранай манеце (курс сярэбранага рубля і рубля асігнацыямі ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. суадносіўся як 1:6).

Былі ліквідаваны катэгорыі вольных сялян (зямян і баяр), а асноўнай павіннасцю становілася паншчына, памер якой дасягаў да шасці мужчынскіх і жаночых дзён на тыдзень. Да таго ж, на сялян ускладвалася рэкруцкая павіннасць, па якой у расійскую армію на 25-гадовую службу (з 1834 г. – 20-гадовую) сялянам неабходна было выправіць аднаго рэкрута ад 200 душ мужчынскага полу (з 1820 г. – ад 125 душ). Такім чынам, распаўсюджанне на землях Беларусі расійскай падатковай і павіннаснай сістэмы прывяло да пагаршэння становішча асноўнай вытворчай сілы грамадства – сялянства.

Падатковы ціск на гарадское насельніцтва таксама ўзрос: былі ўведзены падаткі на ўтрыманне чыноўніцтва, павялічаны падаткі на рамяство і гандаль. У 1785 г. на беларускія гарады былі распаўсюджаны прынцыпы, абвешчаныя Кацярынай II у так званай «Даравальнай грамаце гарадам». У адпаведнасці з ёй гарадское насельніцтва дзялілася на 6 разрадаў і на падставе маёмаснага цэнзу магло ўдзельнічаць у выбарах у гарадскую думу, але ўсе важныя пытанні гарадскога жыцця вырашаліся выключна са згоды царскай адміністрацыі (губернатараў і гараднічых). Такім чынам, самакіраванне гарадоў, якое мела на землях Беларусі больш чым 400-гадовую гісторыю і спрыяла развіццю гарадоў, было ліквідавана.

З 1794 г. згодна з указам Кацярыны II у Расіі ўводзілася «мяжа яўрэйскай

аселасці», якая амаль супала з межамі ВКЛ і Расіі. Яўрэй маглі сяліцца толькі на захад ад гэтай мяжы выключна ў гарадах і мястэчках, але пры гэтым ім забаранялася трымаць шынкі і карчмы, арандаваць маёнткі, прамысловыя прадпрыемствы, а падаткі, ускладзеныя на яўрэйскае насельніцтва, былі ў два разы большыя, чым з хрысціян.

Канфесійнае пытанне. Каб не згубіць падтрымкі шляхты, якая ў пераважнай большасці была каталіцкага веравызнання, расійскі ўрад напачатку дазволіў свабоднае выкананне каталіцкіх абрадаў, а таксама захаваў за касцёламі іх маёмасць. Але пры гэтым жорстка забаранялася схіляць у каталіцкую веру праваслаўнае насельніцтва.

Праваслаўная царква, якая цярпела ўціск у Рэчы Паспалітай, атрымала дзяржаўную падтрымку, у Расійскай імперыі ёй надаваліся землі і багацці. Пасля ліквідацыі уніяцтва, якое адбылося на Полацкім царкоўным саборы 1839 г., усе уніяты былі пераведзены ў праваслаўе.

Такім чынам, пасля падзелаў Рэчы Паспалітай беларускія землі апынуліся ў складзе адной з далёка не перадавых на той час у эканамічным развіцці краін Еўропы. Пагаршэнне становішча людзей простага стану, страта шляхтай рэальнай улады ў краіне, абвастрэнне нацыянальнага і рэлігійнага пытанняў падштурхоўвалі насельніцтва ад адзінкавых пратэстаў у канцы XVIII ст. да масавага нацыянальна-вызваленчага руху ў XIX ст.

1. Беларусь у вайне 1812 г.

Да 1812 г. французскі імператар Напалеон Банапарт падпарадкаваў сваёй уладзе амаль усе краіны Еўропы (акрамя Англіі і Даніі) і прыблізіўся да межаў Расійскай імперыі. Руска-французскія супярэчнасці асабліва абвастрыліся пасля Тыльзіцкага міра 1807 г., згодна з якім Расія вымушана была далучыцца да кантынентальнай блакады Англіі. Такая палітыка была вельмі непапулярнай у Расіі, выклікала шырокую незадаволенасць у грамадстве і фактычна ўмовы кантынентальнай блакады не выконваліся. З 1809 г. Расія і Францыя пачалі рыхтавацца да вайны.

Напалеон 12 чэрвеня 1812 г. пераправіўся праз Нёман у раёне Коўна і з 448-тысячнай арміяй (у далейшым павялічылася да 600 тыс.) пачаў рухацца па літоўскіх і беларускіх землях. 1-я і 2-я расійскія арміі пад кіраўніцтвам **Барклая де Толі** (120 тыс. чал., штаб-кватэра ў Вільні) і **П.І. Баграціёна** (49 тыс. чал., штаб-кватэра ў Ваўкавыску) не маглі супрацьстаяць французам і з баямі вымушаны былі адыходзіць, каб злучыцца ў Смаленску. 3-я рэзервовая армія на чале з **А.П. Тармасавым** (44 тыс. чал.), якая перад вайной была размешчана ў ваколіцах Жытоміра, на злучэнне з асноўнымі расійскімі ваеннымі сіламі не пайшла, а здзяйсняла ваенныя рэйды супраць

напалеонаўскіх войск на Брэстчыне.

Насельніцтва Беларусі, асабліва заходняй яе часткі, звязвала з Напалеонам надзеі на паляпшэнне свайго становішча:

- шляхта, якая страціла ў Расійскай імперыі свае палітычныя правы і ўплывы, спадзявалася на магчымасць аднаўлення ВКЛ, тым больш, што Напалеон пасля захопу Аўстрыі і Прусіі стварыў на акупаваных імі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай землях Герцагства Варшаўскае. Нягледзячы на тое, што Герцагства Варшаўскае знаходзілася пад пратэктаратам Францыі, на яго тэрыторыі былі абвешчаны дэмакратычныя свабоды і ажыццяўлялася парламенцкая форма кіравання.

Першапачаткова частка беларускай і літоўскай шляхты мела надзею на аднаўленне аўтаномнага ВКЛ у складзе Расійскай імперыі. З гэтай нагоды ў 1811 г. **Міхал Клеафас Агінскі** падрыхтаваў і прапанаваў на разгляд Аляксандру I праект, па якому планавалася, што адроджанае ВКЛ будзе мець уласны ўрад, а ролю Канстытуцыі будзе выконваць Статут ВКЛ 1588 г. Але супрацьдзеянне з боку кансерватыўнага расійскага дваранства і абвастрэнне руска-французскіх супярэчнасцяў не дазволілі гэтаму плану ажыццявіцца. Таму большасць беларуска-літоўскай шляхты ў 1812 г. звязвала планы па аднаўленню дзяржаўнасці менавіта з Напалеонам;

- сяляне, знясіленыя вялікімі падаткамі і павелічэннем паншчыны, чакалі ад Напалеона адмены прыгоннага права, якога ўжо не існавала ў Еўропе.

Вышэйзгаданае тлумачыць, чаму на першым этапе вайны насельніцтва фактычна не аказвала значнага супраціўлення французскай арміі.

Французскі імператар не хацеў аднаўлення Рэчы Паспалітай, але быў не супраць таго, каб стварыць буфернае палітычнае ўтварэнне паміж Расіяй і Польшчай. Загадам Напалеона ад 1 ліпеня 1812 г. быў створаны Часовы ўрад ВКЛ на чале з мясцовым памешчыкам Станіславам Солтанам. Ураду падпарадкоўваліся Віленская, Гродзенская, Мінская губерні і Беластоцкая вобласць (Віцебская і Магілёўская губерні не ўваходзілі ў склад ВКЛ і падпарадкоўваліся непасрэдна французскім ваенным уладам).

Шляхта для адстойвання незалежнасці адноўленай краіны стварыла армію ВКЛ, якая налічвала каля 19 тыс. чалавек. Аднак хутка стала зразумела, што створаная на акупаваных землях дзяржава з'яўляецца толькі інстытутам для больш лёгкага і добраахвотнага забеспячэння французскай арміі фуражом і правіянтам. Рэальная ўлада ў краіне належала французскім генералам, якія ўзначальвалі адміністрацыйныя адзінкі – *дэпартаменты*, на якія па французскаму ўзору была падзелена тэрыторыя Беларусі. У вёсках і гарадах праходзілі *рэквізіцыі* на карысць французскай арміі, якія ўсё часцей

суправаджаліся *марадзёрствам*. Рабаўніцтва простага насельніцтва з боку французскіх салдат, неспраўджанне надзей на аднаўленне ВКЛ і адмену прыгоннага права, якія звязваліся з Напалеонам, выклікалі ў значнай часткі грамадства незадавальненне, якое хутка пачало перарастаць у адкрыты супраціў. 14–16 лістапада 1812 г. пры пераправе напалеонаўскай арміі праз Бярэзіну каля вёскі Студзёнка ад «Вялікай арміі» засталася толькі 60 тыс. чалавек.

У выніку вайны 1812 г. тэрыторыя Беларусі зноў была разбурана. Па некаторых падліках, страты насельніцтва вызначаліся больш чым у 25 %, амаль напалову скарацілася колькасць жывёлы, зменшыліся пасяўныя плошчы. На фоне гаспадарчай разрухі ўзмацніўся прыгон. Вясной 1813 г. паўсюдна была адноўлена расійская адміністрацыя. Зыходзячы з палітычных меркаванняў, урад Аляксандра I аб'явіў амністыю той шляхце, якая ўдзельнічала ў вайне на баку Напалеона.

Лекцыя 7. БЕЛАРУСЬ У ГАДЫ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ.

1. Першая сусветная вайна і Беларусь.

Першая сусветная вайна пачалася 1 жніўня 1914 г. (па новым стылі). Галоўнай прычынай з'явілася абвастрэнне супярэчнасцей паміж блокам капіталістычных дзяржаў – Траістым саюзам (Германія, Аўстра-Венгрыя, Італія) і Антантай (Англія, Францыя і Расія) за калоніі, рынкі збыту тавараў, крыніцы сыравіны і сферы уплыву ў міжнародным жыцці. У вайну былі ўцягнуты 38 краін з усіх на той час 58 краін свету. Удзел Расіі ў вайне адпавядаў інтарэсам буржуазіі і дваранства.

Пазіцыі сацыяльных слаёў насельніцтва Расіі як у лютэрку адбіваліся на дзейнасці палітычных партыяў. Ужо ў самым пачатку вайны правыя партыі, акцыябрысты і кадэты заявілі аб сваёй поўнай падтрымцы знешняй палітыкі царскага ўрада. Большасць эсэраў і меншавікоў таксама прытрымліваліся лозунга "абароны радзімы ад прускіх варвараў".

Праграма партыі большавікоў, у якой вызначана палітычная лінія ў адносінах да вайны, была выкладзена ў маніфесце ЦК РСДРП "Вайна і расійская сацыял-дэмакратыя". Сутнасць яе заключалася ў наступным: калі вайну прадухіліць не ўдалося, пралетарыяту ваюючых краін неабходна дабіцца, каб ператварыць імперыялістычную вайну ў вайну грамадзянскую.

3 лета 1915г. значная частка тэрыторыі Беларусі стала арэнай ваенных дзеянняў. У сувязі з гэтым стаўка Вярхоўнага галоўна-камандуючага была пераведзена з Баранавіч у Магілёў. У кастрычніку 1915г. фронт

стабілізаваўся на лініі Дзвінск – Паставы – Баранавічы – Пінск. Каля паловы тэрыторыі Беларусі апынулася пад нямецкай акупацыяй.

На захопленыя германскімі войскамі тэрыторыі Беларусі былі уведзены жорсткі рэжым дэспатызму, рабаўніцтва і гвалту.

Цяжкае становішча склалася і на неакупіраванай тэрыторыі Беларусі. Больш як палова ўсіх працаздольных мужчын вёскі былі мабілізаваны і адпраўлены на фронт. На абаронныя работы (капанне акопаў, будаўніцтва мастоў, рамонт дарог і г.д.) прымусова пасылалася ўсё насельніцтва прыфрантавой паласы. Праводзіліся масавыя рэквізіцыі жывёлы, прадуктаў харчавання і фуражу. За гады вайны значна скараціліся пасяўныя плошчы. Цэны на прадукты харчавання і адзенне на Беларусі да 1917г. павялічыліся ў 5 – 8 разоў у параўнанні з 1913г.

У цяжкім становішчы знаходзілася прамысловаець Беларусі. Многія фабрыкі і заводы з-за адсутнасці паліва, сыравіны, попыту на прадукцыю скарачалі сваю вытворчасць, увогуле закрываліся. Колькасць цэнзавых прадпрыемстваў у гады вайны зменшылася на 65%. Разам з тым прадпрыемствы, якія выконвалі ваенныя заказы, хутка павялічвалі прыбыткі.

Ваенныя паражэнні царскай арміі ў кампаніі 1915г., няўдачы баявых дзеянняў у 1916г., велізарныя людскія і матэрыяльныя страты выклікалі незадаволенасць шырокай грамадскасці. Актывізаваўся рабочы і нацыянальны рух. Успыхвалі хваляванні сярод салдат. Усяго на Беларусі ў перыяд вайны адбыліся 62 значныя хваляванні салдат. Цэлыя вайсковыя часці і злучэнні адмаўляліся ісці ў наступленне. Армія, як галоўная апора самадзяржаў, паступова станаўлася небаяздольнай.

Такім чынам, першая сусветная вайна абвастрыла ўсе супярэчнасці ў краіне, прывяла да вострага эканамічнага і палітычнага крызісу. Новая рэвалюцыя ў краіне стала непазбежнай і з пункту гледжання вырашэння нацыянальнага пытання.

Лекцыя 8. БЕЛАРУСЬ У ПЕРЫЯД ДРУГОЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ (1939 -1945 гг.)

1. Перадваенны сусветны крызіс і пачатак другой сусветнай вайны.
2. Напад Германіі на СССР. Антыфашысцкая барацьба на тэрыторыі Беларусі.
3. Акупацыйны рэжым на тэрыторыі Беларусі.
4. Антыфашысцкая барацьба на тэрыторыі Беларусі.
5. Вызваленне Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў.

1. Перадваенны сусветны крызіс і пачатак другой сусветнай вайны.

1 верасня 1939г. Германія напала на Польшчу. Англія і Францыя, звязаныя з

Польшчаі ў саюзным дагаворам, 3 верасня 1939 г. аб'явілі ваіўну Германіі. Так пачалася другая сусветная ваіўна, у якую было ўцягнута 4/5 насельніцтва зямнога шара; ваіўна пазбавіла жыцця каля 55 млн. чалавек, з іх 3 млн. – жыхары Беларусі.

Ваіўна ўзнікла невыпадкова, не ў сілу нейкіх непрадбачных абставін ці памылак нейкіх дзяржаўных дзеячоў. Яе вытокі – у тых глыбокіх супярэчнасцях, якія існавалі між тагачаснымі вядучымі дзяржавамі. Складанае перапляценне многіх фактараў – палітычных, эканамічных, ідэалагічных – вызначыла прычыны і характар гэтаі ваіўны, якая прадаўжалася 6 год і 1 дзень.

Маючы велізарную эканамічную і ваенную перавагу, фашысцкая Германія хутка акупіравала ўсю тэрыторыю Польшчы, яе воіўскі падступілі да межаў Заходняй Беларусі, занялі некаторыя яе населеныя пункты, у тым ліку Брэст. Больш чым над 4 млн. жыхароў Заходняй Беларусі навісла рэальная небяспека фашысцкага зняволення.

17 верасня 1939 г. па распараджэнню савецкага ўрада воіўскі Чырвоны арміі перайшлі савецка-польскую граніцу і ўзялі пад абарону жыццё і маёмасць насельніцтва Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны. Да 25 верасня Чырвоная Армія цалкам вызваліла Заходнюю Беларусь. Нямецкія воіўскі адышлі на ўзгодненую паміж урадамі Германіі і СССР мяжу.

28 – 30 кастрычніка 1939 г. у Беластоку адбыўся Народны сход Заходняй Беларусі. Ён аднагалосна прыняў па дакладу С.В.Прытыцкага дэкларацыю аб устанавленні савецкай улады на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Аднадушна дэлегаты выказаліся і за ўваходжанне ў БССР. 2 лістапада 1939 г. Нечарговая V сесія Вярхоўнага Савета СССР і 12 лістапада Нечарговая III сесія Вярхоўнага савета БССР адпаведна прынялі законы аб уключэнні Заходняй Беларусі ў склад СССР і уз'яднанні яе з БССР. У выніку тэрыторыя БССР павялічылася са 125,6 тыс. кв. км да 225,6 тыс., а насельніцтва рэспублікі – з 5млн.562 тыс. чалавек да 10млн. 239тыс. На тэрыторыі былой Заходняй Беларусі было створана 5 абласцей – Баранавіцкая, Брэсцкая, Вілейская, Пінская і Беластоцкая.

Уз'яднанне Заходняй Беларусі з БССР паскорыла эканамічнае развіццё гэтага рэгіёна. Праз год пасля ўз'яднання ў заходніх абласцях дзейнічала 392 прадпрыемствы. Аб'ём прамысловай прадукцыі павялічыўся ў канцы 1940г. амаль у два разы ў параўнанні з 1938 г. За кароткі час была рэканструявана ўся чыгуначная гаспадарка. Рачны флот папоўніўся новымі самаходнымі судамі і буксірамі. У весцы беззямельным і малазямельным сялянам было раздадзена звыш 1 млн. га зямлі, якая належала польскім памешчыкам, асаднікам і членам вартаўнічай аховы. Пачалася работа па калектывізацыі. Да сярэдзіны 1940 г. тут было створана 430 калгасаў, якія аб'ядноўвалі звыш 23 тыс.

сялянскіх гаспадарак.

Значныя змены адбываліся у духоўна – культурнай сферы. Так, у 1940/41 навучальным годзе тут дзейнічала 5958 агульнаадукацыйных школ, 12 тэхнікумаў, 5 інстытутаў. Да пачатку 1941 г. было адкрыта 100 кінатэатраў, 92 дамы культуры, 220 бібліятэк. У 1940 г. пачалі працаваць беларускія драматычныя тэатры у Баранавічах і Пінску, рускі абласны тэатр у Брэсце, Беластоцкі яўрэйскі драматычны тэатр і тэатр мініяцюр, аддзяленне Беларускай дзяржаўнай філармоніі у Беластоку. Развівалася мастацкая самадзейнасць і г.д.

У той жа час у грамадска – палітычным жыцці края адкрыта праявіла сябе камандна – рэпрэсіўная сістэма. Па дагавору з Літоўскай рэспублікай ад 10 лістапада 1939 г. кіраўніцтвам СССР быў перададзены Віленскі край з горадам Вільня ў абмен на размяшчэнне савецкіх войскаў на тэрыторыі Літвы. Яшчэ раней, 30 верасня 1939г., былі арыштаваны, а потым рэпрэсаваны многія беларускія дзеячы нацыянальна – вызваленчага руху. Адпаведна прынята ў снежні 1939 г. сакрэтнай пастанове СНК СССР аб высяленні асаднікаў і работнікаў лясной аховы з Заходняй Беларусі было дэпартавана ва ўсходнія раёны СССР 120 тыс. чалавек. Гэта вельмі адмоўна адбілася на маральна – псіхалагічнай атмасферы ў краі.

Аднак нягледзячы на гэтыя і іншыя моманты, у з'яднанне Заходняй Беларусі з БССР мела, безумоўна, станоўчае значэнне. А галоўнае заключалася ў тым, што ўпершыню ў сваёй шматвякавой гісторыі, практычна ўсё насельніцтва беларускага этнасу атрымала магчымасць жыць разам, працаваць і сумесна адстоіваць свае інтарэсы. Акрамя гэтага, у з'яднанне Заходняй Беларусі з БССР, як і Заходняй Украіны з УССР, пэўным чынам паўплывала на ход і вынікі як другога сусветнага, так і Вялікай Айчыннай вайны савецкага народа супраць фашысцкай Германіі.

2. Напад Германіі на СССР. Антыфашысцкая барацьба на тэрыторыі Беларусі.

На досвітку 22 чэрвіня 1941г. германскія войскі вераломна ўварваліся на тэрыторыю СССР, у тым ліку і на Беларусь. Дырэктыва Вярхоўнага камандавання германскіх узброенных сіл №32 ад 11 чэрвіня 1941г. сведчыць аб намеры Гітлера правядзення шырокай каланіяльнай экспансіі ў Еўропе, Афрыцы, на Блізкім Усходзе, Міжземнамор'і і іншых раёнах свету. Неабходнай прадумовай для дасягнення сусветнага панавання быў разгром Савецкага Саюза.

Другая прычына пачатку гітлераўскай агрэсіі – ідэалагічная. Распачынаючы савецка – германскую вайну, германскі фашызм спадзяваўся знішчыць савецкі дзяржаўны лад, камуністычную ідэалогію,

як найбольш варожую і небяспечную для яго палітычную плынь сусветнага маштабу.

Адною з істотных прычын, якія прывялі да савецка – германскай вайны, з'яўляецца так сама знешняя палітыка Англіі, Францыі і ЗША. Яны імкнуліся уцягнуць Германію і СССР у вайну паміж сабой.

Свой уклад у абвастрэнне адносін паміж СССР і заходнімі краінамі унесла кіраўніцтва Камінтэрна. Чацвёрты кангрэс Камінтэрна у 1936г. паставіў перад кампартыямі галоўную задачу: пры ўсіх абставінах перш за ўсё бараніць «дзяржаву рабочых і сялян», г.зн. Савецкі Саюз. Гэта палітыка вельмі насцярожвала лідэраў усіх заходніх дзяржаў, а не толькі Гітлера.

У адпаведнасці з планам «Ост» фашысты меркавалі знішчыць 80 % насельніцтва Беларусі ці выселіць за Урал, 20% анямечыць і заставіць працаваць на немцаў-каланістаў. Гітлер і яго кліка паабяцалі немцам «райскае жыццё» пасля перамогі над СССР: кожнаму аўтамабіль («фольксваген»), вызваленне ад падаткаў, магчымасць атрымаць на Усходзе зямлю, маёмасць і рабоў – славян.

Асабліва трагічная абстаноўка ў першыя дні вайны склалася для савецкіх войск на Беларусі, дзе германскае камандаванне выкрыстала самую магутную групоўку войск – групу арміі «Цэнтр» (камандуючы генерал-фельдмаршал фон Ф.Бок). Савецкія пагранічнікі, чырвонаармейцы аказвалі рашучае сапраціўленне. Гераічна трымаўся гарнізон Брэсцкай крэпасці. Узначальвалі яго маёр П.М.Гаўрылаў і палкавы камісар Я.М.Фамін. Цяжкія баі вялі часці Чырвонай Арміі ў раёне Беластока, Гродна, Маларыты, а затым Мінска, Барысава. Асабліва ўпартыя баі вяліся на подступах да Магілёва. Але нягледзячы на гераічнае сапраціўленне часцей Чырвонай Арміі, да пачатку верасня ўся тэрыторыя Беларусі была акупіравана нямецка – фашысцкімі захопнікамі. Часці Чырвонай Арміі цяпелі адно паражэнне за другім у Прыбалтыцы і на Украіне.

У чым жа асноўныя прычыны паражэння савецкіх войск у пачатку вайны, у тым ліку і ў межах Беларусі?

Па-першае, ваенна-эканамічны патэнцыял Германіі, якая да гэтага часу ўжо захапіла амаль усю Заходнюю Еўропу, у 2-3 разы пераўзыходзіў СССР.

Па-другое, гітлераўцы выкарысталі такія часовыя перавагі, як мелітарызацыя эканомікі, працяглая падрыхтоўка да захопніцкай вайны, якасць узброеннасці войскаў.

Па-трэцяе, у гады сталінскіх рэпрэсій было арыштавана і пакарана больш чым за 42 тыс. камандзіраў і палітработнікаў Чырвонай Арміі. Сярод іх

амаль палова персаналу Генштаба, усе камандуючыя ваенных акругоў, 80% кіруючага складу карпусоў і дывізіі, 91% камандзіраў палкоў, іх намеснікаў і начальнікаў штабоў. Аб гэтым добра ведала гітлераўскае камандаванне, калі прымала рашэнне аб паскарэнні пачатку вайны супраць Савецкага Саюза. «Без трыдцать сёмага года, - сцвярджаў маршал А.М.Васілеўскі, - магчыма, і не было б увагуле вайны».

Па-чацвертае, негатыўную ролю адыгралі пралікі Сталіна і яго бліжэйшага акружэння ў ацэнцы ваенна-стратэгічнай абстаноўкі і вызначэння магчымага тэрміну напаўзення Германіі на СССР.

Але нягледзячы на паражэнні Чырвонай Арміі ў першыя месяцы вайны, фашысцкі стратэгічны план «маланкавай вайны» быў сарваны. Цяжкія баі на тэрыторыі Беларусі далі магчымасць арганізаваць абарону Масквы. У канцы 1941 – пачатку 1942 гг. немцам тут было нанесена першае з пачатку другога сусветнай вайны сур'езнае паражэнне.

3. Акупацыйны рэжым на тэрыторыі Беларусі.

У пачатку верасня 1941 г. на ўсёй тэрыторыі Беларусі ўсталяваўся нямецкі акупацыйны рэжым. Галоўным сродкам падтрымання «новага парадку» былі воіскі і розныя службы: СС (ахоўныя атрады); СА (штурмавыя групы); СД (служба бяспекі, галоўны орган разведкі і контрразведкі); гестапа (палітычная паліцыя); жандармерыя і інш. Ужо ў першыя месяцы акупацыі агульная колькасць ваенна – паліцэйскіх сіл на тэрыторыі Беларусі перавышала 160 тыс. чалавек, не лічачы франтавых часцей, якія таксама выкарыстоўваліся ў барацьбе супраць партызан.

Захопнікі стварылі структуры «новай» улады, сталі займацца і гаспадарчымі пытаннямі. Усе прадпрыемствы і ўстановы былі ўзяты на ўлік; ужо на працягу ліпеня 1941г. праведзіна рэгістрацыя працаздольнага насельніцтва ў гарадах. Вясной 1942 г. была праведзена зямельная рэформа. Усе калгасы былі ліквідаваны, а іх зямля і інвентар перайшлі да ўжытку сялян у рамках так званых «кааператываў». На тэрыторыі Усходняй Беларусі калгасы па-ранейшаму існавалі. Яны, па меркаванню акупацыйных уладаў, з'яўляліся даволі зручным і надзейным сродкам забеспячэння харчовых патрэб Германіі і фронту.

Галоўным сродкам ажыццяўлення генеральнага плана «Ост» з'яўлялася палітыка генацыду – планамернага знішчэння цэлых груп насельніцтва па тых ці іншых матывах: з-за прыналежнасці да савецкіх актывістаў, камуністаў, камсамольцаў, яўрэяў, цыган і г.д. Для рэалізацыі гэтага плана фашысты выкарыстоўвалі наступную сістэму мер: аблавы, заложніцтва, пагромы, турмы, лагеры смерці, карныя аперацыі і інш. У межах Беларусі было арганізавана 260 лагераў смерці, іх філіялаў і аддзяленняў. У Мінску і яго ваколіцах было размешчана 5 такіх лагераў,

адзін з якіх - Трасцянецкі – па колькасці знішчаных людзей стаяў на трэцім месцы пасля Асвенцыма і Майданака. На тэрыторыі рэспублікі было больш за 100 гета, у якіх гітлераўцы знішчылі сотні тысяч яўрэяў, як жыхароў БССР, так і яўрэяў з многіх краін Заходняй Еўропы, у тым ліку і Германіі.

Пад выглядам барацьбы з партызанамі акупанты правялі больш за 140 карных экспедыцый, у ходзе якіх цэлыя раёны Беларусі ператварыліся ў пустыні. Так, 22 сакавіка 1943г. былі спалены 149 жыхароў, у тым ліку 76 дзяцей, вёскі Хатынь Лагойскага раёна Мінскай вобласці.

Палітыка генацыду ўключала і гвалтоўны вываз савецкіх людзей на катаржныя работы ў Германію. Працэс гэты пачаўся з канца 1941г., але найбольш буйныя памеры набыў на пачатку 1943г. Усяго за гады вайны нямецкія акупацыйныя ўлады накіравалі на работу ў Германію звыш 400 тыс. жыхароў Беларусі, з якіх прымусовым шляхам было вывезена каля 380 тыс.

4. Антыфашысцкая барацьба на тэрыторыі Беларусі.

З першых дзён вайны асноўная частка насельніцтва Беларусі стала на шлях барацьбы супраць фашысцкіх акупантаў. Вялася яна ў самых разнастайных формах – ад невыканання мерапрыемстваў акупацыйных улад да ўзброенага сапраціўлення. Найбольш адчувальным для вермахта і паліцэйскіх сіл былі дзеянні ўзброеных партызанскіх атрадаў і груп.

Арганізатарамі партызанскага руху былі дзяржаўныя і партыйныя органы. Кіруючыя партработнікі, камандзіры і байцы Чырвонай Арміі, якія апынуліся ў тыле ворага, радавыя грамадзяне рэспублікі.

У ліку першых, самастойна ўзнікшых, быў Пінскі партызанскі атрад пад камандаваннем В.З.Каржа. У гэты ж час пачаў дзейнічаць атрад пад кіраўніцтвам Ц.П.Бумажкова і Ф.І.Паўлоўскага ў Кастрычніцкім раёне Палесскай вобласці. У ліпені 1941г. рабочыя фабрыкі ў пасёлку Пудаць Суражскага раёна Віцебскай вобласці стварылі атрад, які ўзначаліў дырэктар фабрыкі М.П.Шмыроў (бацька Мінаі).

Важную роль ва ўзмацненні партызанскага руху на Беларусі адыгралі падпольныя арганізацыі. У канцы 1941 г. у рэспубліцы ўжо актыўна дзейнічалі Мінская, Асіповіцкая, Брэсцкая, Віцебская, Гродзенская, Магілёўская, Пінская і іншыя падпольныя антыфашысцкія арганізацыі.

Важную ролю ва ўмацаванні партызанскага руху на Беларусі мела забеспячэнне партызан зброяй і боепрыпасамі з савецкага тылу. Гэты працэс пачаўся з лютага 1942 г. З савецкага тылу накіроўваліся арганізатары і спецыялісты па вядзенню дыверсій.

Для кіраўніцтва ўсімі партызанскімі сіламі краіны пастановай Дзяржаўнага Камітэта Абароны СССР ад 30 мая 1942 г. пры Стаўцы Вярхоўнага Галоўнакамандавання быў створаны Цэнтральны штаб партызанскага руху, які ўзначаліў сакратар ЦК КП(б)Б П.К.Панамарэнка. У верасні 1942 г. быў створаны Беларускі штаб партызанскага руху, які ўзначаліў другі сакратар ЦК КП(б)Б П.З.Калінін.

З гэтага часу партызанскі рух, увогуле антыфашысцкая барацьба набывае больш шырокі размах. Калі ў снежні 1941 г. у Беларусі змагаліся 50 партызанскіх атрадаў, то ў лістападзе 1942 г. – 352, а ў час бітвы на Курскай дзе ў ліпені 1943 г. – 658 атрадаў. Партызанскі рух на Беларусі стаў сапраўды ўсенародным: летам 1944 г. на тэрыторыі рэспублікі дзейнічала 1255 партызанскіх атрадаў, якія былі аб'яднаны ў 213 брыгад. Агульная колькасць партызан дасягнула 370 тыс., а падпольшчыкаў – 70 тыс.

За тры гады гераічнай барацьбы ў тыле ворага, з чэрвеня 1941 г. да ліпеня 1944 г., патрыёты Беларусі знішчылі амаль паўмільёна гітлераўцаў і паліцэйскіх. Імі было пушчана пад адхон 11 128 эшалонаў, падарвана і спалена 18 700 аўтамашын, 939 ваенных складоў, збіта 305 самалётаў, падбіта 1355 танкаў і бронемашын, захоплена вялікая колькасць трафeyaў і г.д. Значную каштоўнасць для савецкіх войскаў уяўляла партызанская разведка – збор інфармацыі аб размяшчэнні, перамяшчэнні і планах ворага.

За мужнасць і адвагу больш за 140 тыс. беларускіх партызан і падпольшчыкаў узнагароджаны ордэнамі і медалямі, а 88 з іх, у тым ліку Ц.П.Бумажкову, Ф.І.Паўлоўскаму, М.П.Шмырову, П.М.Машэраву было прысвоена званне Героя Савецкага Саюза.

5. Вызваленне Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў.

Разгром нямецкіх войскаў летам 1943 г. на Курска-Арлоўскай дзе дазволіў Чырвонай Арміі перайсці ў стратэгічнае наступленне і ўжо ў верасні 1943 г. распачаць шырокамашабную аперацыю вызвалення Украіны і Беларусі. 23 верасня савецкія войскі вызвалілі першы раённы центр Беларусі – г. Камарын. У лістападзе 1943 г. быў вызвалены Гомель, які да выгнання немцаў з Мінска стаў месцам знаходжання ўрада БССР. Усяго ў Беларусі ў выніку асенне – зімовага наступлення (1943- 1944 гг.) савецкіх войскаў было вызвалена 40 раёнаў Магілёўскай, Віцебскай, Гомельскай і Палескай абласцей.

Почае вызваленне Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў звязана з наступальнай аперацыяй Чырвонай Арміі, якая ўвашла ў гісторыю пад кодавай назвай «Баграціён». Яна пачалася 23 чэрвеня 1944 г. У ёй удзельнічалі войскі 1-га Прыбалтыйскага (камандуючы І.Х.Баграмян), 2-га Беларускага (камандуючы Г.Ф.Захараў) і 3-га

Беларускага (камандуючы І.Д.Чарняхоўскі) франтоў. На другі дзень да іх далучыліся воіскі 1-га Беларускага фронту (камандуючы К.К.Ракасоўскі). У наступленні ўдзельнічалі таксама асобны французскі знішчальны авіапалк «Нармандыя – Нёман» і сфарміраваны на тэрыторыі СССР часці Воіска Польскага. Самы актыўны ўдзел у аперацыі «Баграціён» прымалі партызанскія злучэнні. Ужо 3 ліпеня быў вызвалены Мінск – сталіца БССР.

Бітва за Беларусь увайшла ў гісторыю Вялікай Айчыннай і другой сусветнай вайны як адна з буйнейшых ваенных аперацый. У выніку аперацыі «Баграціён» была вызвалена не толькі Беларусь, але і большая частка Літвы, частка Латвіі, усходнія раёны Польшчы. Савецкія воіскі падыйшлі да граніц Усходняй Прусіі, што стварыла спрыяльныя ўмовы для вызвалення шэрага краін Еўропы і разгрому фашысцкай Германіі.

Савецкія разам з амерыканскімі, англійскімі, французскімі, польскімі, чэхаславацкімі і югаслаўскімі, а таксама з воіскамі румынскай і балгарскай арміямі, якія далучыліся пазней, наносілі гітлераўскім воіскам знішчальныя ўдары. У антыфашысцкую барацьбу шырока ўключыліся патрыёты Італіі, Грэцыі, Венгрыі, Албаніі, Нарвегіі, Даніі і іншых краін. Важнай падзеяй у барацьбе супраць фашызму з'явілася адкрыццё ў чэрвені 1944 г. другога фронту ў Еўропе, пры непасрэдным удзеле ЗША і Англіі. У канцы 1944г. гітлераўская Германія апынулася пад пагрозай немінухага разгрому.

Рашаючае значэнне для разгрому фашысцкай Германіі мела берлінская ваенная аперацыя (16 сакавіка – 8 мая), ажыццэўленая савецкімі воіскамі. 2 мая Берлін паў. 8 мая 1945 г. у прыгарадзе Берліна Карлсхорсце, ў прысутнасці прадстаўнікоў камандавання саюзных арміяў. Немцамі быў падпісаны акт аб безагаворачнай капітуляцыі. 9 мая было аб'яўлена днём Перамогі.

Тысячы беларусаў удельнічалі ў баях на тэрыторыі фашысцкай Германіі. Многія з іх былі ўзнагароджаны медалямі і ордэнамі, а 70-ці з іх было прысвоена званне Героя Савецкага Саюза.

Заклучнай аперацыяй Узброенных Сіл СССР у другой сусветнай вайне былі ваенныя дзеянні на Далёкім Усходзе супраць саюзніцы Германіі мілітарысцкай Японіі, якая пачалася 9 жніўня 1945 г. 2 верасня 1945 г. на борце амерыканскага лінкора «Місуры», быў падпісаны акт аб безагаворачнай капітуляцыі Японіі. Так закончылася другая сусветная вайна, якая пачалася 1 верасня 1939 г.

На ўсіх этапах Вялікай Айчыннай вайны беларускі народ уносіў свой уклад у перамогу над фашызмам. Звыш 1,3 млн. жыхароў БССР былі

мабілізаваны і дабраахвотна ўступілі ў рады Чырвонай Арміі. З ураджэнцаў Беларусі вызначалася многа таленавітых палкаводцаў : начальнік Генеральнага штаба Узброенных Сіл СССР, генерал арміі кавалер ордэна «Перамога» А.І.Антонав; маршалы Савецкага Саюза В.Д.Сакалоўскі і І.І. Якубоўскі; маршал авіяцыі С.А.Красоўскі; генералы арміі І.І. Гусакоўскі, В.П. Маргелаў, І.Я. Шаўроў; віце-адмірал В.П. Дрозд, контр-адміралы В.Е. Ананіч і А.І. Гурын – усяго 217 генералаў і адміралаў

Звыш 300 тыс. воінаў – беларусаў адзначаны ўрадавымі ўзнагародамі, 443 беларусы сталі Героямі Савецкага Саюза.

Сотні тысяч беларусаў самааддана працавалі ў савецкім тыле, у памысловасці і сельскай гаспадарцы, забяспечвалі Чырвоную Армію зброяй, боепрыпасамі, амуніцыяй, харчовымі прадуктамі і г.д. Многія з іх былі ўзнагароджаны ордэнамі і медалямі. Пяцёра машыністаў-чыгуначнікаў сталі Героямі Сацыялістычнай Працы : А.В. Глебаў, М.А. Макараў, І.П. Першукевіч, А.М. Чухнюк, А.А. Янкоўскі.

27 красавіка 1945г. Міжнародная канферэнцыя ў Сан-Францыска, скліканая для заснавання Арганізацыі Аб'яднаных Нацый, прыняла рашэнне аб уключэнні БССР у лік краін-заснавальніц гэтай арганізацыі. Тым самым міжнародная супольнасць прызнала вялікі ўклад народа Беларусі ў разгром фашызма ў Другой сусветнай вайне.

РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЯ ВЕДАЎ

Пытанні да семінараў

Тэма 1. Ваенныя падзеі ў Беларусі (1648-1651 гг.)

План семінара

1. Айчынная і замежная гістарыяграфія ваенных падзей у Беларусі (1648-1651 гг.)
2. Перадумовы сацыяльнага выбуху.
3. Баявыя дзеянні казацка-сялянскіх атрадаў на поўдні і паўднёвым Захадзе Беларусі. Характар вайны.
4. Белацаркоўскі дагавор 1651 г. Выпад казацкіх загонаў з Беларусі на Украіну. Прычыны паражэння сялянства і гарадскога плебса.

Тэма 2. Вайна Расіі з Рэччу Паспалітай (1654-1667 гг.).

План семінара

1. Узмацненне каталіцкай рэакцыі і паланізацыя ў другой палове XVII – першай палове XVIII ст.
2. Вайна Расіі з Рэччу Паспалітай (1654-1667 гг.). Гістарыяграфія пытання.
3. Галоўныя прычыны і пачатак руска-польскай вайны (1654-1667 гг.).
4. Асноўныя этапы ваенных дзеянняў на беларускіх землях. Контрнаступ Януша Раздзівіла. Асада Магілёва. Кейданская унія. Падзенне Вільні.
5. Палітыка маскоўскага ўрада на беларускіх землях пад час руска-польскай вайны. Канфісійнае пытанне. Дэпартацыя насельніцтва Беларусі ў Расію.
6. Рух народнага супраціву. Антыфеадальны характар народных паўстанняў на Беларусі 1654-1667 гг.).
7. Андрусава: вынікі вайны 1654-1667 гг.

Тэма 3. Эканамічны заняпад Беларусі ў другой палове XVII – першай палове XVIII ст.

План семінара

1. Паўстанне сялян пад кіраўніцтвам В.Вашчылы ў Крычаўскім старостве. Паўстанне на Каменшчыне. Параўнальная характарыстыка.

2. Новыя рысы ў развіцці гарадоў і мястэчак у пач. XVIII ст. Сацыяльная барацьба гараджан.

Тэма 4. Грамадзянская вайна канца XVII – пач. XVIII ст.

План семінара

1. Палітычны крызіс Рэчы Паспалітай. Афармленне ідэалагічнай дактрыны “залатая вольнасць”, складванне комплекса прывелеяў шляхты ў канцы XVI ст.
2. Грамадзянская вайна канца XVII – пач. XVIII ст.

Тэма 5. Паўночная вайна на Беларусі (1700-1708 гг.)

План семінара

1. Галоўныя прычыны і пачатак Паўночнай вайны.
2. Рускія і шведскія войскі на землях Беларусі. Канфесійная палітыка Пятра I.
3. Бітва 1708 г. пад Лясной. Вынікі Паўночнай вайны для Беларусі і для Рэчы Паспалітай. “Нямы” сойм.

Тэма 6. Палітычны крызіс Рэчы Паспалітай. Далучэнне Беларусі да Расійскай імперыі. Паўстанне пад кіраўніцтвам Т.Касцюшкі 1794 г.

План семінара

1. Абвастрэнне палітычнага крызіса ў сярэдзіне XVIII ст. Барацьба магнатскіх групавак. Соймы 1766-1768 гг. Пытанне аб дысідэнтах. Таруньская, Радамская, Слуцкая, Барская канфедэрацыі.
2. Далучэнне Беларусі да Расійскай імперыі (1772-1795 гг.). Гістарыяграфія пытання.
3. Палітычнае становішча Рэчы Паспалітай напярэдадні першага падзелу. Першы падзел Рэчы Паспалітай.
4. Унутраныя рэформы ў Рэчы Паспалітай пасля першага падзелу. Чатырохгадовы сейм. Таргавіцкія канфедэраты. Другі падзел Рэчы Паспалітай.
5. Паўстанне пад кіраўніцтвам Т.Касцюшкі. Якуб Ясіньскі. Ход паўстання на Беларусі. Прычыны паражэння. Месца паўстання ў айчынай і сусветнай гісторыі.
6. Трэці падзел Рэчы Паспалітай і галоўныя прычыны распаду дзяржавы.

Тэма 7. Вайна 1812 г. на тэрыторыі Беларусі.

План семінара

1. Беларусь у вайне 1812 года. Прычыны і характар вайны. Ход ваенных дзеянняў на тэрыторыі Беларусі летам 1812 года.
2. Становішча Беларусі ў час вайны. Адносіны насельніцтва да ваюючых бакоў.
3. Ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі восенню 1812 г. і вынікі вайны для Беларусі.

Тэма 8. Беларусь у гады Першай Сусветнай вайны (1914-1917 гг.)

План семінара

1. Ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі ў 1915 – 1916 гг.
2. Нямецкі акупацыйны рэжым.

Тэма 9. Беларусь у перыяд Другой Сусветнай вайны (1939-1945 гг.)

План семінара

1. Пачатак Другой сусветнай вайны. Яе прычыны і характар. Уступленне войск Чырвонай Арміі ў заходнія вобласці Беларусі і краіны. З'яднанне Заходняй Беларусі з БССР.
2. Нападзенне фашысцкай Германіі на СССР. Баявыя дзеянні на франтах. Абарончыя баі на тэрыторыі Беларусі. Прычыны няўдач Чырвонай Арміі летам-восенню 1941 г.; іх маштабы і сродкі пераадолення.
3. Разгром нямецка-фашысцкіх войск пад Масквой. Яго ваенна-палітычнае і міжнароднае значэнне.
4. Акупацыйны рэжым. Калабарацыянізм (беларускія арганізацыі і іх дзейнасць). Партызанская барацьба. Падпольны рух.
5. Сталінградская і Курская бітвы. Карэнны пералом у вайне.
6. Савецкія стратэгічныя наступальныя аперацыі ў 1944 г. Вываленне Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў.

РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЯ ВЕДАЎ

Пытанні да заліку

1. Айчынная і замежная гістарыяграфія ваенных падзей у Беларусі (1648-1651 гг.)
2. Перадумовы сацыяльнага выбуху.
3. Баявыя дзеянні казацка-сялянскіх атрадаў на поўдні і паўднёвым Захадзе Беларусі. Характар вайны.
4. Белацаркоўскі дагавор 1651 г. Вывад казацкіх загонаў з Беларусі на Украіну. Прычыны паражэння сялянства і гарадскога плебса.
5. Узмацненне каталіцкай рэакцыі і паланізацыя ў другой палове XVII – першай палове XVIII ст.
6. Вайна Расіі з Рэччу Паспалітай (1654-1667 гг.). Гістарыяграфія пытання.
7. Галоўныя прычыны і пачатак руска-польскай вайны (1654-1667 гг.).
8. Асноўныя этапы ваенных дзеянняў на беларускіх землях. Контрнаступ Януша Раздзівіла. Асада Магілёва. Кейданская унія. Падзенне Вільні.
9. Палітыка маскоўскага ўрада на беларускіх землях пад час руска-польскай вайны. Канфісійнае пытанне. Дэпартацыя насельніцтва Беларусі ў Расію.
10. Рух народнага супраціву. Антыфеадальны характар народных паўстанняў на Беларусі 1654-1667 гг.).
11. Андрусава: вынікі вайны 1654-1667 гг.
12. Палітычны крызіс Рэчы Паспалітай. Афармленне ідэалагічнай дактрыны “залатая вольнасць”, складванне комплекса прывелеяў шляхты ў канцы XVI ст.
13. Грамадзянская вайна канца XVII – пач. XVIII ст.
14. Галоўныя прычыны і пачатак Паўночнай вайны.
15. Рускія і шведскія войскі на землях Беларусі. Канфесійная палітыка Пятра I.
16. Бітва 1708 г. пад Лясной. Вынікі Паўночнай вайны для Беларусі і для Рэчы Паспалітай. “Нямы” сойм.
17. Паўстанне сялян пад кіраўніцтвам В.Вашчылы ў Крычаўскім старостве. Паўстанне на Каменшчыне. Параўнальная характарыстыка.
18. Новыя рысы ў развіцці гарадоў і мястэчак у пач. XVIII ст. Сацыяльная барацьба гараджан.
19. Абвастэрэнне палітычнага крызіса ў сярэдзіне XVIII ст. Барацьба магнатскіх групавак.
20. Далучэнне Беларусі да Расійскай імперыі (1772-1795 гг.). Гістарыяграфія пытання.
21. Палітычнае становішча Рэчы Паспалітай напярэдадні першага падзелу. Першы падзел Рэчы Паспалітай.
22. Унутраныя рэформы ў Рэчы Паспалітай пасля першага падзелу. Чатырохгадовы сейм. Таргавіцкія канфедэраты. Другі падзел Рэчы Паспалітай.
23. Паўстанне пад кіраўніцтвам Т.Касцюшкі. Якуб Ясінскі. Ход паўстання на Беларусі. Прычыны паражэння. Месца паўстання у айчыннай і сусветнай гісторыі.

24. Трэці падзел Рэчы Паспалітай і галоўныя прычыны распаду дзяржавы.
25. Беларусь у вайне 1812 года. Прычыны і характар вайны. Ход ваенных дзеянняў на тэрыторыі Беларусі летам 1812 года.
26. Становішча Беларусі ў час вайны. Адносіны насельніцтва да ваюючых бакоў.
27. Ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі восенню 1812 г. і вынікі вайны для Беларусі.
28. Беларусь у гады Першай Сусветнай вайны (1914-1917 гг.)
29. Ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі ў 1915 – 1916 гг.
30. Нямецкі акупацыйны рэжым.
31. Пачатак Другой сусветнай вайны. Яе прычыны і характар. Уступленне войск Чырвонай Арміі ў заходныя вобласці Беларусі і краіны. З’яднанне Заходняй Беларусі з БССР.
32. Нападзенне фашыскай Германіі на СССР. Баявыя дзеянні на франтах. Абарончыя баі на тэрыторыі Беларусі. Прычыны няўдач Чырвонай Арміі летам-восенню 1941 г.; іх маштабы і сродкі пераадолення.
33. Разгром нямецка-фашысцкіх войск пад Масквой. Яго ваенна-палітычнае і міжнароднае значэнне.
34. Акупацыйны рэжым. Калабарацыянізм (беларускія арганізацыі і іх дзейнасць). Партызанская барацьба. Падпольны рух.
35. Сталінградская і Курская бітвы. Карэнны пералом у вайне.
36. Савецкія стратэгічныя наступальныя аперацыі ў 1944 г. Вызваленне Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў.

ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ

ПРАГРАМА

ПРЫКЛАДНЫ ТЭМАТЫЧНЫ ПЛАН

№ п/п	Назвы раздзелаў і тэм	Колькасць гадзін		
		Аўдыторных		
		усяго	лекцыі	практычныя заняткі
	Войны і сацыяльна-палітычныя канфлікты: гістарычны аспект	34	18	16
	Войны сярэдзіны XVII ст.	12	6	6
1	Ваенныя падзеі ў Беларусі (1648-1651 гг.)	4	2	2
2	Вайна Расіі з Рэччу Паспалітай (1654-1667 гг.). Рух народнага супраціву. Антыфеадальны характар народных паўстанняў на Беларусі 1654-1667 гг.).	8	4	2
3	Эканамічны заняпад Беларусі ў другой палове XVII – першай палове XVIII ст.	2		2
	Войны пачатку XVIII ст. – першай паловы XIX ст.	14	8	6
4	Грамадзянская вайна канца XVII – пач. XVIII ст.	2	2	
	Паўночная вайна на Беларусі (1700-1708 гг.).	4	2	2
5	Палітычны крызіс Рэчы Паспалітай. Далучэнне Беларусі да Расійскай імперыі. Паўстанне пад кіраўніцтвам Т.Касцюшкі 1794 г.	2	2	2
7	Вайна 1812 г. на тэрыторыі Беларусі.	4	2	2
	Сусветныя войны XX стагоддзя (пачатак – першая палова XX ст.)	8	4	4
8	Беларусь у гады Першай Сусветнай вайны (1914-1917 гг.)	4	2	2
9	Беларусь у перыяд Другой Сусветнай вайны (1939-1945 гг.)	4	2	2

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАЙ ПРАГРАМЫ

Войны і сацыяльна-палітычныя канфлікты другой паловы XVII - XVIII ст. Сацыяльна-эканамічны, палітычны і культурны заняпад Беларусі.

Войны сярэдзіны XVII ст.

Айчынная і замежная гістарыяграфія ваенных падзей у Беларусі ў 1648-1651 гг. Стыхійныя выступленні сялян супраць феодалаў у 1637-1647 гг. Прычыны пачатку і характар казацка-сялянскай вайны 1648-1651 гг. Падзеі на Украіне 1648 г. Баявыя дзеянні на Поўдні і Паўднёвым Захадзе Беларусі. Падаўленне сялянскіх паўстанняў на Беларусі. Белацаркоўскі дагавор 1651 г. Прычыны паражэння сялян і гарадскіх нізоў на Беларусі.

Пачатак вайны Расіі з Рэччу Паспалітай. Ваенныя дзеянні 1654 г. Ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі летам-восенню 1655 г. Палітыка царызму на землях Беларусі падчас вайны 1654-1667 гг. Сутыкненне захопніцкіх інтарэсаў казацкай старшыні і Расіі ў Беларусі. Антыфеадальны характар народных паўстанняў. Гадзяцкі дагавор 6 верасня 1658 г. і яго ўздзеянне на ваенныя падзеі ў Беларусі. Андрусаўскае перамір'е 1667 г. Вынікі вайны 1654-1667 гг. для Беларусі.

Эканамічны заняпад Беларусі ў другой палове XVII – першай палове XVIII ст.

Стан сельскай гаспадаркі пасля войнаў сярэдзіны XVII – пачатку XVIII ст. Маштабы разбурэння. Рост магнацкага землеўладання. Сельская гаспадарка ў другой палове XVII – першай палове XVIII ст. Феадальныя павіннасці і дзяржаўныя падаткі.

Гарады і мястэчкі ў другой палове XVII – першай палове XVIII ст. Сацыяльная барацьба гараджан Беларусі. Барацьба сялян супраць феадальнага прыгнёту. Паўстанне сялян пад кіраўніцтвам В.Вашчылы ў Крычаўскім старостве (1740-1744). Паўстанне на Каменшчыне ў сярэдзіне XVIII ст.

Войны пачатку XVIII ст. – першай паловы XIX ст.

Палітычны крызіс Рэчы Паспалітай. Далучэнне Беларусі да Расійскай імперыі.

Разлад дзяржаўнай сістэмы кіравання ў Рэчы Паспалітай. Грамадзянская вайна канца XVII – пачатку XVIII ст. Паслабленне каралеўскай улады і ўзмацненне феадальнай анархіі. Абвастрэнне барацьбы магнацкіх групавак у 20-60-я гады XVIII ст. Падзеі Паўночнай вайны на Беларусі.

Дысідэнты. Таруньская, Слуцкая, Барская канфедэрацыя. Пецярбургская канвенцыя (5 жніўня 1772 г.). Першы падзел Рэчы Паспалітай. Далучэнне да Расіі ўсходняй часткі Беларусі. Сацыяльна-

эканамічныя рэформы апошняй чвэрці ХVIII ст. у Рэчы Паспалітай. Чатырохгадовы сейм. Прыняцце новай Канстытуцыі 3 мая 1791 г. і яе значэнне. Стварэнне Таргавіцкай канфедэрацыі, ліквідацыя рэформаў і канстытуцыі 1791 г. Другі падзел Рэчы Паспалітай (1793 г.). Далучэнне да Расійскай імперыі цэнтральнай часткі Беларусі.

Паўстанне 1794 г. пад кіраўніцтвам Т.Касцюшкі. Ход паўстання на Беларусі. Я.Ясінскі і інш. Трэці падзел Рэчы Паспалітай (1795 г.). Далучэнне да Расіі заходніх земляў Беларусі. Ліквідацыя Рэчы Паспалітай як самастойнай дзяржавы. Гістарыяграфія пытання аб значэнні далучэння Беларусі да Расійскай імперыі. Аналіз новых крыніц і дакументаў.

Палітыка царызму на тэрыторыі Беларусі ў канцы ХVIII – пачатку ХІХ ст.

Адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Беларусі. Рэформы расійскага урада на далучаных землях. Дзяржаўная палітыка на далучаных землях адносна разных слаёў насельніцтва, уніяцкай і каталіцкай царквы. “Даравальная грамата гарадам” 1785 г. і адмена юрысдыкцыі свецкіх і царкоўных феадалаў ў адносінах да пражываючых на землях гараджан. “Мяжа яўрэйскай аседласці” і яе роля ў развіцці гарадоў. Сацыяльна-эканамічныя мерапрыемствы. Палітыка царызму ў галіне духоўнай культуры і асветы. Праект аднаўлення Вялікага княства Літоўскага.

Вайна 1812 г. на тэрыторыі Беларусі.

Грамадска-палітычнае становішча Беларусі напярэдадні вайны 1812 г. Пачатак вайны 1812 г. Асноўныя ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі пры адступленні рускіх армій. Акупацыйны рэжым на тэрыторыі Беларусі ў час вайны 1812 г. Ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі восенню 1812 г. Бярэзінская аперацыя. Вывядзенне Беларусі ў канцы снежня 1812 г. Вынікі вайны 1812 г. для Беларусі.

Сусветныя войны ХХ стагоддзя (пачатак – першая палова ХХ ст.)

Беларусь у гады Першай Сусветнай вайны (1914-1916 гг.)

Гістарыяграфія пытання. Пачатак вайны. Увядзенне ваеннага становішча ў беларускіх губернях. Мабілізацыйныя мерапрыемствы. Адносіны да вайны розных слоёў насельніцтва, палітычных і грамадскіх арганізацый, газеты “Наша Ніва”. Ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі ў 1915 – 1916 гг. Нямецкі акупацыйны рэжым. Дзейнасць “Беларускага камітэта дапамогі ахвярам вайны” на тэрыторыі, акупаванай немцамі. Беларускае школьніцтва, культурна-асветніцкая справа ва ўмовах нямецкай акупацыі ў 1915 – 1917 гг. Беларускі народны камітэт і Цэнтральны саюз беларускіх нацыянальных грамадскіх арганізацый. Стварэнне Беларускай сацыял-дэмакратычнай рабочай групы. Заснаванне “Канфедэрацыі Вялікага княства Літоўскага”. Становішча на беларускіх землях у складзе Расійскай дзяржавы падчас першай сусветнай вайны. Заняпад сельскай гаспадаркі.

Змены ў складзе насельніцтва. Размяшчэнне войскаў і органаў іх кіравання. Бежанства ў Беларусі. Стварэнне “камітэтаў дапамогі ахвярам вайны” і іх дзейнасць. Узмацненне сацыяльнай напружанасці ў 1915 – 1916 гг. Паўстанне салдат на Гомельскім размеркавальным пункце. Пачатак разлажэння арміі, рост дэзерцірства.

Беларусь у перыяд Другой Сусветнай вайны (1939-1945 гг.)

Міжнароднае становішча ў свеце ў 30-х гадах 20 ст. Спроба стварэння сістэмы калектыўнай бяспекі ў Еўропе. Савецка-французска-англійскія перамовы ў Маскве летам 1939 гда. Савецка-германскія адносіны ў канцы 30-х гадоў 20 ст. Сакрэтны пратакол да савецка-германскай дамовы аб ненападзе ад 23 жніўня 1939 года. Пачатак Другой сусветнай вайны. Яе прычыны і характар. Уступленне войск Чырвонай Арміі ў заходнія вобласці Беларусі і краіны. З’яднанне Заходняй Беларусі з БССР. Савецка-фінская вайна. Падрыхтоўка Германіі да вайны з СССР. Прыняцце плана “Барбароса”. Дзеясць савецкага кіраўніцтва па падрыхтоўцы краіны да абароны: дасягненні і пралікі. Заходняя Асобая ваенная акруга. Нападзенне фашысцкай Германіі на СССР. Баявыя дзеянні на франтах. Абарончыя баі на тэрыторыі Беларусі. Прычыны няўдач Чырвонай Арміі летам-восенню 1941 г.; іх маштабы і сродкі пераадолення. Разгром нямецка-фашысцкіх войскаў пад Масквой. Яго ваенна-палітычнае і міжнароднае значэнне. Акупацыйны рэжым. Калабарацыянізм (беларускія арганізацыі і іх дзейнасць). Партызанская барацьба. Падпольны рух. Сталінградская і Курская бітвы. Карэнны пералом у вайне. Савецкія стратэгічныя наступальныя аперацыі ў 1944 г. Вызваленне Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў. Адкрыццё Другога фронту. Заключныя аперацыі Чырвонай Арміі ў Еўропе. Заканчэнне Вялікай Айчыннай вайны. Уклад беларускага народа ў разгром фашысцкай Германіі.

Літаратура:

1. Гісторыя Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. у дакументах і матэрыялах: хрэстаматыя. – Вільня, 2007.
2. Знешняя палітыка Беларусі: зб. дакументаў і матэрыялаў: у 7 т. – Мінск, 1997-2004.
3. История Беларуси в документах и материалах. – Минск, 2000.
4. Октябрь 1917 и судьбы политической оппозиции. Ч. II. Материалы и документы по истории общественных движений и политических партий Республики Беларусь. – Гомель, 1993.
5. Бригадин, П. И. История Беларуси в контексте европейской истории: курс лекций / П. И. Бригадин. – Минск, 2007.
6. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. / пад рэд. Я. К. Новіка, Г. С. Марцуля. – Мінск, 2007.
7. Гісторыя Беларусі: у 2 ч.: курс лекцый. – Мінск, 2000; 2002.
8. Гісторыя Беларусі (у кантэксце сусветных цывілізацый): вучэб.-метады. комплекс / аўт.-склад.: В. П. Вірская [і інш.]. – Мінск, 2005.
9. Гісторыя Беларусі: вучэб.-метады. комплекс / склад.: Д. С. Самахвалаў [і інш.]. – Мінск, 2006.
10. История Беларуси: учеб.-информац. пособие / под ред. А. Г. Кохановского, О. А. Яновского. – Минск, 2001.
11. История Беларуси: учеб. пособие: в 2 ч. / под ред. Я. И. Трещенка. – Могилёв, 2005. – Ч. 2.
12. Дмитриев, М.В. Религиозные войны в Речи Посполитой? К вопросу о последствиях Брестской унии 1596 года / М.В. Дмитриев // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2008. – No 1(3). – С. 3–22.
13. Любы, А. Ул. Унутрыпалітычная барацьба у Вялікім княстве Літоўскім у 30–40-ыя гг. XV ст. Аўтарэф. дыс. ... канд. гістарыч. навук: 07.00.02; БДУ. – Мінск, 2006.
14. Прыбытка, Г. В. Барацьба магнатскіх груп у Вялікім Княстве Літоўскім у сярэдзіне XVII ст. (1655-1668 гг.). Аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.02 ; 07.00.03: 21.12.2000: 25.04.2001 / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск, 2000.
15. Віцько, Д. В. Міжусобная барацьба магнатскіх груп у Вялікім Княстве Літоўскім у канцы XVII – пачатку XVIII ст.: Аўтарэф. дыс. ... кандыдата гістарычных навук: 07.00.02 / Віцько Дзмітрыі Вячаслававіч. – Мінск, 2008.
16. Янушкевіч, А. М. Вялікае княства Літоўскае і Інфлянцкая ваіна 1558–1570 гг. / А. М. Янушкевіч. – Мінск: Медисонт, 2007.
17. Сагановіч, Г. Невядомая ваіна 1654–1667 гг. / Г. Сагановіч. – Менск, Навука і тэхніка, 1995.
18. Катлярчук, А. Шведы ў гісторыі і культуры Беларусі. – Менск: Энцыклапедыкс, 2002.
19. Тарасаў, К. Крыж памяці, меч леся. Кароткі спіс ваінаў, стратаў, рэпрэсіяў, якія зведала Беларусь за тысячагоддзе / К.

- Тарасаў□. – Менск: Лякуна, 2001.
20. Лои□ка, П.А. Палітычная барацьба у□ Вялікім княстве Літоў□скім, Рускім, Жамой□цкім у XIV–першаі□ палове XV ст.: вытокі і вынікі / П.А. Лои□ка // Старонкі гісторыі Беларусі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – С. 74–83.
21. Шчарбакоу□, С.А. Палітычнае жыццё□ / С.А. Шчарбакоу□ // Гісторыя Беларус. ССР: у 5-ці т. / Рэд. калег. І.М. Ігнаценка і інш. – Мінск: Наўка і тэхніка, 1972–1975. – Т. 1: Першабытны лад на тэрыторыі Беларусі. Эпоха феадалізма. – 1972. – Гл. VII.5. – С. 167–168.
22. Грыцкевіч, А.П. Свідрыгай□лы паў□станне 1432–1439 / А.П. Грыцкевіч // Беларус. энцыкл.: у 18 т. – Мінск, 2002. – Т. 14. – С. 256–257.
23. Ковкель, И. И. История Беларуси с древнейших времён до нашего времени / И. И. Ковкель, Э. С. Ярмусик. – Минск, 2006.
24. Котов, А. И. История Беларуси и мировые цивилизации / А. И. Котов. – Минск, 2006.
25. Методологические проблемы истории: учеб. пособие / под общ. ред. В. Н. Сидорцова. – Минск, 2006.
26. Саракавік, І. А. Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветнай гісторыі / І. А. Саракавік. – Мінск, 2006.
27. Снапкоўскі, У. Е. – Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі: вучэб. дапам.: у 2 ч. / У. Е. Снапкоўскі. – Мінск, 2004.
28. Чигринов, П. Г. Очерки истории Беларуси: учеб. пособие / П. Г. Чигринов. – Минск, 2007.
29. Эканамічная гісторыя Беларусі: вучэб. дапам. / пад рэд. В. І. Галубовіча. – Мінск, 1999.
30. Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны: в 3 т. – Минск, 1983-1985.
31. Всеобщая история России с древнейших времён до конца XVIII в. / под ред. О. А. Яновского. – М., 2008.
32. Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя: у 2 т. – Мінск, 2005; 2006.
33. Гістарычны шлях беларускай нацыі і дзяржавы. – Мінск, 2001.
34. Гісторыя сялянства Беларусі: у 3 т. – Мінск, 1997. – Т. 1.; 2002. – Т. 2.
35. Довнар-Запольский, М. В. История Белоруссии / М. В. Довнар-Запольский. – Минск, 2003.
36. Ігнатоўскі, У. М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі / У. М. Ігнатоўскі. – Мінск, 1991.
37. Иллюстрированная хронология истории Беларуси. – Минск, 1998.
38. Імя тваё Белая Русь. – Мінск, 1991.
39. История Белорусской ССР. – Минск, 1977.
40. История Беларуси: словарь-справочник / под ред. С. Ф. Дубенецкого. – Минск, 2000.

41. Канфесіі на Беларусі (канец XVIII – XX ст.). – Мінск, 1998.
42. Лыч, Л. Гісторыя культуры Беларусі / Л. Лыч, У. Навіцкі. – Мінск, 1997.
43. Мяснікоў, А. Сто асоб беларускай гісторыі / А. Мяснікоў. – Мінск, 2008.
44. Нарысы гісторыі Беларусі: у 2 ч. / пад рэд. М. П. Касцюка. – Мінск, 1994-1995.
45. Рэлігія і царква на Беларусі: энцыклапед. даведнік. – Мінск, 2001.
46. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. – Мінск, 1993-2003.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

РЕПОЗИТОРІЙ БГПУ

РЕПОЗИТОРІЙ БГПУ

РЕПОЗИТОРІЙ БГПУ

РЕПОЗИТОРІЙ БГПУ